

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Αριθμός Μητρώου: 20154

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

"Η ΠΑΝΩΛΗ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (14^{ος} -17^{ος} αι.)"

ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΑ

Κωνσταντινίδου Κατερίνα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΖΑΦΕΙΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

• 2017 – 2018 •

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3-7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8-23
ΠΑΝΩΛΗ.....	24-36
BENETIA ΚΑΙ ΠΑΝΩΛΗ.....	37-42
ΥΓΕΙΟΝΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΛΟΙΜΟΚΑΘΑΡΤΗΡΙΑ ΣΤΗΝ BENETOKPATOYMENH KPHTH.....	43-51
ΟΙ ΛΟΙΜΟΙ ΤΗΣ ΠΑΝΩΛΗΣ ΣΤΗ BENETIKH KPHTH (14ος-17ος αι.).....	52-61
Η ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΠΑΝΩΛΗΣ ΤΟΥ 1592.....	62-76
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	77-80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	81-85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία με θέμα: «Οι επιδημίες πανώλης στην Ενετοκρατούμενη Κρήτη από τον 14^ο – 17^ο αιώνα» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Α΄ κύκλου του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, στην ειδίκευση της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, με επιβλέπουσα την κ. Κωνσταντινίδου Κατερίνα.

Η εργασία έχει ως στόχο τη συνολική παρουσίαση του επιδημικού φαινομένου στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη από τον 14^ο έως και τον 17^ο αιώνα. Το νησί της Κρήτης επιλέχθηκε καθώς αποτελεί προνομιακό πεδίο διερεύνησης της πανώλης δεδομένου ότι γνώρισε κατ' επανάληψη τη σφοδρότητα της μάστιγας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης σε συνδυασμό με την εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στα λιμάνια της, όπως επίσης και την εφαρμογή ενός οργανωμένου συστήματος υγειονομικής προστασίας κατά το μητροπολιτικό πρότυπο. Και όλα αυτά, σε μια περίοδο που στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου οι υγειονομικές συνθήκες ήταν προβληματικές ενώ η εφαρμογή υγειονομικών μέτρων ανεπαρκής ή στην πλειονότητα των περιοχών της ανύπαρκτη.

Οι επιδημίες της πανώλης μελετώνται στο επιδημιολογικό πλαίσιο της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου, με στόχο τη μελέτη της πυκνότητας της εμφάνισής τους και κατά το δυνατόν των διαδρομών τους ενώ δίνεται έμφαση στο λοιμό του 1592-1595. Η συγκεκριμένη επιδημία αναλύεται παραδειγματικά καθώς η μεγάλη διάρκειά της, η έντασή της, ο αριθμός των θυμάτων επιτρέπει την εξέταση των αντιδράσεων και των αντανεκλαστικών του βενετικού μηχανισμού και της τοπικής κοινωνίας μπροστά στο επιδημικό φαινόμενο. Παράλληλα, οι πολλαπλές συνέπειες μιας τέτοιας επιδημίας, επιτρέπουν τη μελέτη μιας κοινωνίας στη διάρκεια μιας κρίσης

αλλά και της διαδικασίας επαναφοράς της στην κανονικότητα. Επιπλέον, σκοπός της μελέτης είναι η ένταξη της βενετικής κτήσης στην προβληματική αντίστοιχων περιπτώσεων της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας και η ανάδειξη κοινών χαρακτηριστικών ή και αποκλίσεων από τα αντίστοιχα παραδείγματα. Τέλος, η εργασία εμπλουτίζεται με ερωτήματα σχετικά με τη βιολογική ταυτότητα της νόσου, και επιχειρείται η ερμηνεία της εξάπλωσης και της διάρκειάς της με στοιχεία που συνδέονται με τα βιολογικά της χαρακτηριστικά και τον μηχανισμό του τρόπου μετάδοσής της.

Για τη σύνθεση της παρούσας μελέτης έγινε χρήση ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας. Ωστόσο, ορισμένα βιβλιογραφικά εργαλεία υπήρξαν καίριας σημασίας για τη μελέτη του επιδημικού φαινομένου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Καταρχάς, σημειώνεται το άρθρο του Θ. Δετοράκη «*Η πανώλης εν Κρήτη*», από το οποίο αντλείται μεγάλος αριθμός πραγματολογικών στοιχείων που αφορούν τις επιδημίες της πανώλης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και προέρχονται από πλήθος ιστορικών μαρτυριών όπως χρονολόγια, έγγραφα των βενετικών αρχών (επιστολές, αναφορές)¹. Ειδικά για την πανώλη των ετών 1592-1595, το άρθρο της Αντ. Μαρμαρέλη-Δρακάκη «*Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα*» υπήρξε διαφωτιστικό αναφορικά με τη συγκεκριμένη επιδημία.² Για την απόκτηση μιας ολοκληρωμένης θεώρησης της υγειονομικής πολιτικής, πολύτιμη ήταν η μονογραφία της Αν. Παπαδία-Λάλα *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη* και ιδιαίτερο το κεφάλαιο που έχει ως θέμα τα λοιμοκαθατήρια του Χάνδακα³. Επιπλέον, η μονογραφία του Κωστή Κώστα, *Στον καιρό της πανώλης.....*, στην οποία δίνεται το «πανόραμα» των

¹Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη» Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 21 (1970-1971), σσ. 118-136

²Μαρμαρέλη Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.2/2, *Τμήμα βυζαντινών και μέσων χρόνων*, Ρέθυμνο 1995, σσ. 549-564

³Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας, Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, Βενετία 1996

επιδημιών στο σύνολο του ελληνικού χώρου, επέτρεψε την ένταξη των λοιμών της Κρήτης στο επιδημιολογικό πλαίσιο της περιόδου, ενώ διαφωτιστικά υπήρξαν και τα κεφάλαια του βιβλίου σχετικά με τη βιολογία και τον τρόπο μετάδοσης της νόσου.⁴ Επιπλέον, η μελέτη της Κατερίνας Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας. Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά 17ος-18ος αι.*, παρότι αναφέρεται σε μια διαφορετική περιοχή του Κράτους της Θάλασσας, εμπλούτισε, κυρίως, με τη δομή και τα ερευνητικά της ζητούμενα την παρούσα εργασία.⁵ Παράλληλα, βεβαίως, χρησιμοποιήθηκε μεγάλος αριθμός μονογραφιών και άρθρων συλλογικών τόμων και περιοδικών που μεταφέρουν τη σύγχρονη ιστοριογραφική προσέγγιση του φαινομένου των επιδημιών της πανώλης. Σε ό,τι αφορά τη σχετική με την πανώλη και τη λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων στη Βενετία, η μονογραφία της Jane Stevens Crawshaw «*Plague Hospitals: public health for the city in early modern Venice*», που αποτελεί μια νέα προσέγγιση στο θέμα αυτό και η χρησιμοποίησή του υπήρξε σημαντική για την ενίσχυση του κεφαλαίου που αφορούσε την υγειονομική πολιτική τόσο στη λιμνοθάλασσα όσο και στο Κράτος της Στερεάς.⁶ Τέλος, σημαντικό βοήθημα για την ένταξη των επιδημιών στο ιστορικό τους πλαίσιο υπήρξε το έργο του Θ. Δετοράκη «*Ιστορία της Κρήτης*» και το συλλογικό έργο «*Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*».

Για τη σύνθεση της μελέτης και ειδικά για το λοιμό του 1592-95 χρησιμοποιήθηκε εκδομένο αρχειακό υλικό και ειδικότερα, η έκθεση/αναφορά του καπιτάνου του Χάνδακα και προβλεπτή Χανίων Filippo Pasqualigo που κατατέθηκε από τον ίδιο στη βενετική Γερουσία το 1594 και περιέχει μεταξύ άλλων και το χρονικό

⁴Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14ος -19ος αιώνας*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995

⁵Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας...Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία, 2007,

⁶Crawshaw Jane L. Stevens, *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*, Ashgate 2012

της παραπάνω επιδημίας. Η έκθεση δημοσιεύεται από το Στέργιο Σπακάκη, στον 3ο τόμο του έργου του *Μνημεία κρητικής ιστορίας*.

Τις γραπτές αναφορές, από τις αρχές του 16ου αιώνα, συνέθεταν οι ανώτατοι βενετοί αξιωματούχοι του Κράτους της Θάλασσας και του Κράτους της Στερεάς μετά τη λήξη της θητείας τους. Αποτελούν σημαντικές ιστορικές πηγές, στις οποίες θίγονται τα ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της θητείας των βενετών διοικητών ενώ στο περιεχόμενο τους εντοπίζονται πληροφορίες για την κοινωνική, πολιτική, στρατιωτική, οικονομική κατάσταση των βενετικών κτήσεων. Χωρίς να υποβαθμίζεται η αξία τους, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο είδος αρχειακών τεκμηρίων καταγράφεται ο λόγος της εξουσίας ενώ συχνά οι εκτιμήσεις και τα σχόλια των αξιωματούχων έχουν δόσεις υπερβολής ή προκειμένου να δικαιολογήσουν τις πρωτοβουλίες τους ή την αποτυχία τους κατά τη διαχείριση κρίσεων, αποκλίνουν από την πραγματικότητα⁷.

Η μελέτη διαρθρώνεται ως εξής: αρχικά ο πρόλογος όπου παρουσιάζονται τα ερευνητικά ερωτήματα και η εισαγωγή στην οποία επιχειρείται η ιστορική ένταξη του υπό εξέταση θέματος. Στο πρώτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία των λοιμών από την αρχαιότητα έως το τέλος της πρώιμης νεότερης εποχής με έμφαση στο Μαύρο Θάνατο και στις επιδημίες που ακολούθησαν. Εξετάζονται οι αντιλήψεις, ο τρόπος αντιμετώπισης του φαινομένου όπως επίσης οι συνέπειές του. Ακολουθεί κεφάλαιο για την πανώλη στη Βενετία, στο οποίο αναπτύσσεται η υγειονομική πολιτική της μητρόπολης με τη λειτουργία των υγειονομείων και των λοιμοκαθαρητηρίων. Αμέσως παρακάτω, το ενδιαφέρον στρέφεται στην ιστορία των υγειονομείων και των λοιμοκαθαρητηρίων της Κρήτης και στη συνέχεια

⁷ Αρβανιτάκης Δημήτρης, *Οι αναφορές των Βενετών Προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*, Βενετία 2000, σσ. 11-36

παρακολουθούνται οι επιδημίες που έπληξαν το νησί από τον 14ο έως τον 17ο αιώνα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο αναπτύσσεται η περίπτωση του λοιμού του 1592-95. Το κείμενο κλείνει με τα συμπεράσματα και τη βιβλιογραφία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A.1. Η Βενετία

Ο χάρτης της Βενετίας του Vincenzo Coronelli, ο οποίος φιλοτεχνήθηκε το 1693, μας μεταφέρει τη μυθική εικόνα μιας Βενετίας που περιβάλλεται εξ' ολοκλήρου από τη θάλασσα, που πιθανώς να συμβολίζει όλη τη φύση, και την οποία, σύμφωνα την Crouzet-Pavan καταφέρνει να δαμάσει και να τιθασεύσει η ανθρώπινη επινοητικότητα.⁸ Η επιβολή αυτή της ανθρώπινης τεχνογνωσίας πάνω στη φύση, που έλαβε και μια θρησκευτική διάσταση, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα συστατικά του μύθου της Βενετίας, ο οποίος φαίνεται να μη σταματά στο σημείο εκκίνησής του, δηλαδή στην ίδρυση της πόλης, αλλά να ακολουθεί τη Βενετία στις μετέπειτα επιτυχίες της. Κατ' αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται η ιδιοπροσωπία της πόλης αυτής, συνυφασμένης δηλαδή με το ιδιαίτερο περιβάλλον της, αυτό που αποτελούνταν από λιμνοθάλασσες και λασπώδεις εκτάσεις, μιας πόλης που, όπως αρχικά κατάφερε να προσαρμόσει προς όφελός της τα στοιχεία της φύσης, έτσι μπορούσε να προσαρμοστεί σε οποιεσδήποτε συνθήκες⁹.

Ο μύθος γύρω από την ίδρυση της Βενετίας δεν εδράζεται σε μια μόνον εκδοχή. Σύμφωνα με την αφήγηση του χρονογράφου Giovanni Diacono, οι βαρβαρικές επιδρομές του 5ου αι. στην κοιλάδα του Πάδου, ανάγκασαν τους κατοίκους της να ζητήσουν καταφύγιο στα νησιά της λιμνοθάλασσας, προκειμένου να διασωθούν¹⁰. Μία

⁸ Διαλλέτη Ανδρονίκη, Πλακωτός Γεώργιος, Πούπου Άννα, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι., κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός*, ΣΕΑΒ 2015, σσ. 9-10

⁹ Ο. π., σ. 11

¹⁰ Crouzet-Pavan Elizabeth, «Toward an ecological understanding of the myth of Venice» John Martin and Dennis Romano, *Venice reconsidered. The History and Civilisation of an Italian City State 1297–1797*, The Johns Hopkins University Press, Λονδίνο 2000, σ. 41

άλλη εκδοχή χρονολογεί επίσης την ίδρυσή της στον 5^ο αιώνα μ. Χ., επενδύοντάς την όμως με το θρησκευτικό στοιχείο καθώς την συνδέει με την ημέρα γέννησης της Θεοτόκου.

Πέρα όμως από τον μύθο, η εκτόπιση των κατοίκων της κοιλάδας του Πάδου στις λιμνοθάλασσες οφείλεται στις λομβαρδικές επιδρομές στη διάρκεια του 6^{ου} αι. Ο πληθυσμός από την ενδοχώρα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή και να εγκατασταθεί στις λιμνοθάλασσες στα παράλια της βόρειο-δυτικής Αδριατικής¹¹.

Η ανάδυση των Βενετών στο προσκήνιο ως έμπορων-ταξιδευτών χρονολογείται περίπου τον 11^ο αιώνα. Τότε οι τελευταίοι, αναζητώντας νέες αγορές, εγκαταλείπουν σταδιακά το μικρής εμβέλειας εμπόριο των ποταμών και λιμνοθαλασσών και στρέφονται στη θάλασσα. Από αυτήν τη περίοδο ξεκινά και η σταδιακή κάθοδος των Βενετών προς την Αδριατική αρχικά και έπειτα στη Μεσόγειο. Από τον 13^ο έως τον 15^ο αιώνα η Βενετία μετασχηματίστηκε από μια εμπορική μεσαιωνική πόλη σε μια εκτεταμένη αυτοκρατορία, η οποία περιελάμβανε εδάφη στην Αδριατική, τη βόρεια Ιταλία, στις δαλματικές ακτές και σε σημαντικό μέρος της Ανατολικής Μεσογείου¹².

Ορόσημο στη συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε η Δ΄ Σταυροφορία (1204), με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από βενετικά και άλλα δυτικά στρατεύματα.¹³ Η Δ΄ Σταυροφορία που αρχικά είχε υποκινηθεί από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ με σκοπό την κατάληψη των Αγίων Τόπων, πραγματοποιήθηκε με επικεφαλής τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό και τον Δόγη Ερρίκο Ντάντολο, (Dandolo) τον πολιτικό δηλαδή ηγέτη της Βενετίας. Ο τελευταίος θεωρείτο υπεύθυνος για την εκτροπή της Σταυροφορίας, η οποία είχε ως συνέπεια την κατάλυση της Βυζαντινής

¹¹Lane Frederic, *Venice, A Maritime Republic*, The John Hopkins University press, Λονδίνο, 1973, σσ. 3-4

¹²Ο.π. σσ. 24-34

¹³Ο.π. σ. 41

Αυτοκρατορίας. Μετά, λοιπόν, την άλωση της Κωνσταντινουπόλης και τη διανομή των εδαφών της μεταξύ των Βενετών και των Σταυροφόρων, εγκαθιδρύθηκαν στην περιοχή λατινικά κρατίδια με μεγαλύτερη ή μικρότερη διάρκεια στο χρόνο. Η νέα πολιτική κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε, αποδείχτηκε υπέρ της Βενετίας, καθώς η πόλη της Αδριατικής κατόρθωσε να αποσπάσει σημαντικά κέρδη έναντι των υπολοίπων συμμετεχόντων. Με το προσύμφωνο της οριστικής κατανομής των εδαφών (*Partitio terrarum imperii Romaniae*), η οποία πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1204, η Βενετία εξασφάλισε πολλά εδάφη¹⁴. Η παρουσία τους έγινε αισθητή στις δυτικές ακτές της ελληνικής χερσονήσου, τα νησιά της Άνδρου, της Αίγινας και αρκετές περιοχές από την Εύβοια, μέχρι και την περιοχή της Θράκης, στα ανατολικά. Συνολικά η Βενετία αποκόμισε τα 3/8 των εδαφών. Συγκεκριμένα, με βάση το θεωρητικό αυτό κείμενο, από τη Θράκη αποκόμισαν μεγάλο τμήμα της Αδριανούπολης μέχρι και τα Δαρδανέλια, τα δυτικά της Πίνδου, από το Δυρράχιο μέχρι την Πρέβεζα και την Άρτα, τα Ιωάννινα και την Αχρίδα, όπως επίσης τα Ιόνια Νησιά και τη δυτική Πελοπόννησο.¹⁵ Η Κρήτη, που ανήκε στο Βονιφάτιο τον Μομφερατικό, με την υπογραφή συνθήκης που έγινε γνωστή ως «εκχώρηση της Κρήτης», στην Ανδριανούπολη, τον Οκτώβριο του 1204, έγινε βενετική έναντι του ευτελούς ποσού των 1.000 μάρκων, που αντιστοιχούσαν σε 5.000 χρυσά δουκάτα. Η εξαιρετικά προνομιακή θέση της στο σταυροδρόμι της Μεσογείου θα εξασφάλιζε στη Βενετία την κυριαρχία των θαλασσών¹⁶.

Όμως, η ενασχόληση της Βενετίας με την εξασφάλιση και άλλων κτήσεων στην Πελοπόννησο και στο Αιγαίο δεν της επέτρεψε να καταλάβει εγκαίρως την Κρήτη και

¹⁴*Oxford Dictionary of Byzantium* volume 3, επιμ. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1991, σσ.15-91

¹⁵Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Βενετία και βυζάντιο, η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Οψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά τεκμήρια*, Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σσ. 123-125

¹⁶Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος Β', Παναγιωτάκης Νικόλαος (επιστημονική επιμέλεια), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κρήτη 1988, σσ. 107-108

ο Γενουάτης πειρατής και κόμης της Μάλτας Ερρίκος Pescatore κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης, μπόρεσε να οχυρώσει τα τρία μεγάλα φρούρια του Χάνδακα (Ηρακλείου), της Σητείας και του Ρεθύμνου και θεμελίωσε μικρότερα σε επίκαιρες θέσεις για να εδραιώσει την εξουσία του. Οι Βενετοί θορυβημένοι από τη δράση των Γενουατών, έστειλαν στρατό και στόλο το 1207 με αρχηγούς τους Enrico Dandolo και Ruggiero Premarino, όμως η επιχείρηση κατέληξε σε αποτυχία¹⁷. Οργανώθηκε αμέσως νέα εκστρατεία με αρχηγό τον Giacomo Longo το 1208. Ο αγώνας συνεχίστηκε μέχρι το 1212 και ο Ιάκωβος Tiepolo, ο οποίος θα γινόταν ο πρώτος βενετός διοικητής της Κρήτης με τον τίτλο του Δούκα, κατόρθωσε να επιβληθεί και να αναγκάσει τον Γενουάτη να εγκαταλείψει το νησί με συνθήκη. Η κυριαρχία της Βενετίας στην Κρήτη ξεκινά με την ίδρυση του Regnode Candia, δηλαδή του Βασιλείου της Κρήτης, και θα διαρκέσει για περισσότερο από 450 χρόνια¹⁸.

A.2. Η βενετική κυριαρχία στη Κρήτη

Η εγκατάσταση των Βενετών στο νησί και η έναρξη της βενετικής κυριαρχίας δεν έγινε απρόσκοπτα. Από την αρχή κιόλας αντιμετώπισαν την επιθετικότητα των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι αιστάνθηκαν ότι με την παρουσία των νέων κυριάρχων κινδύνευαν άμεσα τα συμφερόντά τους. Υπό αυτούς τους όρους, ξέσπασαν εξεγέρσεις, γνωστές ως «Κρητικές Επαναστάσεις» με πρωτεργάτες σημαντικές οικογένειες του νησιού και με τη συμμετοχή των κατώτερων αγροτικών στρωμάτων. Η πλειονότητα των κινήσεων αυτών έληξαν με συνθηκολόγηση και την εξασφάλιση των γαιών και προνομίων για τους αρχηγούς τους. Ιδιαίτερης σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις στο νησί υπήρξε η λεγόμενη Αποστασία του Αγίου Τίτου, το 1363, στο πλαίσιο της οποίας Βενετοί και

¹⁷Madden F. Thomas, «*Enrico Dandolo and the Rise of Venice*» The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2003, σ. 200

¹⁸Μαλτέζου Χρύσα «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211 – 1669) »,ό.π., σσ.107 -161

ντόπιοι άρχοντες στράφηκαν εναντίον της Βενετίας, κηρύσσοντας τη Δημοκρατία του Αγίου Τίτου και την ανεξαρτησία του νησιού έναντι της Βενετίας. Η κίνηση αυτή κατεστάλη βίαια και η βενετική κυριαρχία αποκαστάθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα, ωστόσο, ήταν ενδεικτική των νέων ταυτοτήτων που συγκροτούνταν στο νησί και των αλλαγών στην κοινωνία της Κρήτης, ενάμιση αιώνα μετά την εμφάνιση των Βενετών στο νησί. Κατά τους επόμενους αιώνες, οι εξεγέρσεις συνεχίστηκαν με διαφορετικό χαρακτήρα, θρησκευτικό, πολιτικό, κοινωνικό, με την τελευταία μεγάλη εξέγερση να σημειώνεται στο Ρέθυμνο το 1571.¹⁹

Μετά την κατάκτηση, και παρά τα προβλήματα και τις αντιδράσεις, οι Βενετοί φρόντισαν άμεσα να οργανώσουν διοικητικά την νεοαποκτηθείσα κτήση τους· όντας έμποροι, κύριο μέλημά τους ήταν η εξασφάλιση σταθμών για την διεξαγωγή του εμπορίου στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Ως εκ τούτου, οι κτήσεις οργανώθηκαν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται κατά κύριο λόγο τα οικονομικά τους συμφέροντα. Επιπλέον, μερίμνησε για την άμυνα των περιοχών, τοποθετώντας έναν ανώτερο Βενετό αξιωματούχο ως στρατιωτικό διοικητή, ο οποίος ασκούσε και πολιτική εξουσία. Ο τρόπος διοικήσεως των κτήσεων γενικά, στηρίχθηκε, κατά την έκφραση της Αγγελικής Πανοπούλου, σε ένα σύστημα «αλληλοεπόπτευσης» των διοικητικών αρχών καθώς κρινόταν απαραίτητο, τόσο για να διατηρηθεί η ενότητα και η συνοχή του βενετικού κράτους, όσο και για να προστατευτούν οι κάτοικοι των κατεκτημένων περιοχών από τυχόν αυθαιρεσίες των τοπικών Βενετών διοικητών. Επιπλέον, οι αξιωματούχοι που εκλέγονταν να υπηρετήσουν στην ανώτατη διοίκηση των κτήσεων ήταν Βενετοί πατρίκιοι, άτομα εμπιστοσύνης της βενετικής κυβέρνησης που έπαιρναν εντολές από την μητρόπολη: *«Από αυτήν έπαιρναν διαταγές με βάση τις*

¹⁹ Ο.π. σσ.130-139

*οποίες ρυθμιζόταν λεπτομερώς ο τρόπος άσκησης της εξουσίας...ενώ το καθεστώς τους ανάγκαζε να λογοδοτούν για κάθε πράξη τους στην μητρόπολη... και τα πάντα ήταν ρυθμισμένα ώστε να μην υπάρχουν περιστατικά αυτονόμησης».*²⁰

Το νησί διαιρέθηκε αρχικά σε έξι διοικητικές περιφέρειες, κατά τα πρότυπα της διαίρεσης της πόλης της Βενετίας,²¹ που ονομάστηκαν σεξτέρια. Κάθε σεξτέριο αποτελούνταν αρχικά από 33½ φέουδα, υποδιαιρέθηκε σε τούρμες (turme) και αυτές σε καστελλανίες (castellanie). Επικεφαλής κάθε σεξτέριου τοποθετήθηκε ένας καπιτάνος (capitaneus). Τα σεξτερια ήταν αυτά των Αγίων Αποστόλων, του Αγίου Μάρκου, του Σταυρού, του Καστέλλου, του Αγίου Παύλου και του Dosoduro. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, τα σεξτέρια αντικαταστάθηκαν από τέσσερις διοικητικές περιφέρειες ή διαμερίσματα: του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σητείας. Τα διαμερίσματα αυτά ήταν χωρισμένα σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τις καστελλανίες.²²

Ανώτατος αξιωματούχος της βενετικής διοίκησης του νησιού ήταν ο Δούκας (Duca), ο οποίος πλαισιωνόταν από δύο συμβούλους (consiliari). Αυτοί συγκροτούσαν την τοπική βενετική διοίκηση (reggimento), αρμόδια αρχή για όλες τις υποθέσεις του νησιού. Ο Δούκας, που κατείχε την ανωτάτη διοικητική και στρατιωτική εξουσία, ήταν Βενετός πατρίκιος και εκλέγονταν από την βενετική Γερουσία με θητεία δύο ετών. Έδρα του ήταν ο Χάνδακας και κατοικία του το δουκικό μέγαρο, όπου στεγάζονταν και οι υπηρεσίες του reggimento. Παρόμοια, και οι δύο σύμβουλοι εκλέγονταν από το ίδιο όργανο με τον ίδιο χρόνο θητείας. Στα υπόλοιπα διαμερίσματα Χανίων, Ρεθύμνου, Σητείας την διοίκηση ασκούσαν οι ρέκτορες (rectores) με πολιτικές και στρατιωτικές

²⁰Πανοπούλου Αγγελική, «Οι Βενετοί και η Ελληνική πραγματικότητα, Διοικητική, Εκκλησιαστική, Οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά Τεκμήρια, Μαλτέζου Χρύσα* (επιστημονική διεύθυνση), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σσ. 281-282

²¹Ξανθουδίδης Στέφανος, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, εξεδόθη επιμέλεια Ιωάννου Καλιτσουνάκη, Αθήνα 1939, σσ. 7 -11

²²Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας», ό.π., σ. 111

εξουσίες. Στο τέλος της θητείας τους, οι ανώτεροι αξιωματούχοι υπέβαλλαν στη μητρόπολη έκθεση (relazione) με στοιχεία για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, στο χώρο αρμοδιότητάς τους και κατέθεταν προτάσεις. Στα Σφακιά, που τελούσαν υπό καθεστώς ημιανεξαρτησίας, τη διοίκηση αναλάμβανε ένας προνοητής (pronveditor) μαζί με δέκα στρατιώτες. Γενικός στρατιωτικός διοικητής ήταν ο καπιτάνιος (capitan general) με έδρα επίσης το Χάνδακα. Κάθε διαμέρισμα είχε δικό του ταμείο (camera) με προϊστάμενο τον camerario²³.

Τις θέσεις της κατώτερης διοίκησης στελέχωναν Βενετοί ευγενείς έποικοι στο νησί και αργότερα και ευγενείς Κρητικοί, των οποίων «η συμμετοχή στη διοίκηση αυξήθηκε προοδευτικά κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα»²⁴. Οι αξιωματούχοι αυτοί ήταν σύνδικοι, τοπικοί δικαστές (giudici), αγορανόμοι, υγειονόμοι (giustiziarri), *domini di nocte*, υπεύθυνοι, δηλαδή, για την τάξη και την ασφάλεια του αστικού χώρου.²⁵ Η κατώτερη τοπική διοίκηση στελεχωνόταν από τους Βενετούς και Κρητικούς ευγενείς του νησιού που αποτελούσαν τα μέλη των αστικών συμβουλίων του νησιού.²⁶ Ανάμεσα στους αξιωματούχους ήταν οι καστελλάνοι, οι φρούραρχοι των οκτώ φρουρίων του διαμερίσματος του Χάνδακα. Σε αυτούς διορίζονταν και Κρήτες ευγενείς, ενώ οι αστικές και λαϊκές τάξεις των Κρητών στελέχωναν κατώτερες υπαλληλικές θέσεις, και υπό προϋποθέσεις μπορούσαν να διατηρήσουν την θέση αυτή ισόβια²⁷.

Εκτός των παραπάνω οι Βενετοί έπρεπε να μεριμνήσουν και για την θρησκευτική πολιτική που θα ακολουθούσαν στην κτήση τους. Γενικά, για τον ορθόδοξο πληθυσμό των βενετοκρατούμενων περιοχών, η Εκκλησία είχε

²³ Ο.π., σσ. 112-116

²⁴ Λαμπρινός Κώστας «Ευγενείς και cittadini στην κοινότητα της βενετικής Σητείας. Κοινωνικές ζυμώσεις και ανακατατάξεις (τέλη 16ου – 17ου αι.)», *Μνήμων* 32 (2012), σσ. 37-58.

²⁵ Παπαδάκη Ασπασία, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σσ. 99-100

²⁶ Ο. π. σσ. 116- 119

²⁷ Ο. π. σ. 111

υποκαταστήσει την ανώτερη κρατική εξουσία. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι Βενετοί, που είχαν ως κύριο στόχο την εκμετάλλευση των κτήσεων με απώτερο σκοπό το κέρδος, προσανατόλισαν τις επιλογές τους στην εφαρμογή μιας συμβιβαστικής πολιτικής που είχε ως στόχο την αποφυγή εντάσεων και προστριβών. Ωστόσο, στην Κρήτη, όπου οι αντιδράσεις του πληθυσμού, όπως είδαμε, ήταν έντονες, οι Βενετοί αποφάσισαν να δράσουν κατασταλτικά. Κατήργησαν όλες τις ορθόδοξες επισκοπές και στην θέση των ορθόδοξων επισκόπων τοποθέτησαν Λατίνους, ορίζοντας ως ανώτατες εκκλησιαστικές Αρχές τους πρωτοπαπάδες και τους πρωτοψάλτες που εκλέγονταν απευθείας από τους Βενετούς με ισόβια θητεία. Οι Βενετοί έφτασαν σε σημείο να καταργήσουν μέχρι και την χειροτονία ορθόδοξων κληρικών στην Κρήτη²⁸. Όσοι επιθυμούσαν να χειροτονηθούν, ήταν υποχρεωμένοι να μεταβούν στην Μεθώνη και την Κορώνη. Στόχος της πολιτικής δεν ήταν ο προσηλυτισμός αλλά η διακοπή κάθε επικοινωνίας και δεσμού των ορθοδόξων πληθυσμών με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, λόγω της επιρροής που τους ασκούσε²⁹.

Η πολιτική αυτή, αν και πέρασε από αρκετές φάσεις, άρχισε από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα να αλλάζει προς όφελος των Ορθοδόξων. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες προέρχονταν κυρίως από την επεκτατική πολιτική της καθολικής, η οποία με κάθε τρόπο ήθελε να επιβληθεί στους ορθοδόξους. Σε θέματα, όμως, τα οποία αφορούσαν τον έλεγχο του κλήρου, τόσο του ορθοδόξου, όσο και του καθολικού, η

²⁸Για τις σχέσεις μεταξύ της ορθόδοξης και καθολικής Εκκλησίας στην Κρήτη καθώς και την εκκλησιαστική πολιτική που ακολουθήθηκε από τους Βενετούς βλ. Τσιρπανλής Νικόλαος, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548). *Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη», Παράρτημα, αρ. 23, Ιωάννινα 1985, Σπίθα-Πίμπλη Δήμητρα, «Σχέσεις Λατινικής και Ορθόδοξης εκκλησίας της Κρήτης από το 1491 έως και το 1596», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.2/1 Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2006, σελ. 213-229, Μονδέλου Δ. Μαρία, «Οψεις της Καθολικής Εκκλησίας στη Σητεία και στην Ιεράπετρα μέσα από την έκθεση του επισκόπου Pietro Pisani (1630)», ό.π., σελ. 297-311, Παπαδάκη Ασπασία, «Νέα στοιχεία για τη Μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Χάνδακα. Τα κατάστιχα των εσόδων και εξόδων του 16^{ου} αιώνα.», ό.π., σσ.271-285.

²⁹Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη κατά την βενετοκρατία...», ό.π., σσ.107 -161

Βενετία έδειχνε ανυποχώρητη. Μεριμνούσε ώστε οι καθολικοί επίσκοποι να προέρχονται αποκλειστικά και μόνο από την Βενετία και να εκφράζουν τις δικές της πολιτικές θέσεις. Εντούτοις, η μακραίωνη συμβίωση Βενετών και ντόπιων και κυρίως, η αυξημένη απειλή των Οθωμανών μετά από την κατάληψη της Κύπρου και την συνεχή επέκταση τους προς την Ανατολή, ώθησε τους Βενετούς στο να προβούν σε σειρά παραχωρήσεων, πολιτική που συνετέλεσε στην σταδιακή άμβλυνση των αντιπαράθεσεων μεταξύ ντόπιων και κυριάρχων. Καίριας σημασίας αποτέλεσε και το γεγονός ότι επέτρεψε να συλλειτουργούν στην εκκλησία του Χάνδακα από κοινού οι Ορθόδοξοι και οι Λατίνοι τρεις φορές το χρόνο. Επιπλέον, το 1588 αποφασίστηκε οι Λατίνοι των βενετικών κτήσεων να γιορτάζουν από κοινού το Πάσχα με τους Ορθοδόξους³⁰. Η μακροχρόνια, λοιπόν, συνύπαρξη Βενετών και ντόπιων στην Κρήτη οδήγησε σε πολιτισμικές ζυμώσεις, οι οποίες δεν αντανakλούσαν μόνον πολιτικές επιλογές από μέρους των Βενετών, αλλά συνέβαιναν αναπόφευκτα καθώς δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις γάμων ανάμεσα σε Βενετούς και Έλληνες. Αυτός ο διάλογος των δύο πολιτισμών παρατηρείται σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας και φυσικά σε ζητήματα σχετικά με τη θρησκευτική ζωή των ορθόδοξων και των καθολικών του νησιού, καθώς σταδιακά *«αμβλύνονται»*, κατά την έκφραση της Χρύσας Μαλτέζου, *«οι θρησκευτικές διαφορές»*³¹.

Σημαντικό μέρος της ιστορίας των βενετοκρατούμενων περιοχών και εν προκειμένω της βενετοκρατούμενης Κρήτης υπήρξαν τα αστικά συμβούλια, τα οποία συγκροτήθηκαν στα αστικά κέντρα του νησιού δηλαδή στο Χάνδακα, το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Τα μέλη τους αρχικά ήταν Βενετοί ευγενείς, μόνιμα εγκατεστημένοι στο νησί, και αργότερα, μετά το 1463, σε αυτούς προστέθηκαν και όσοι είχαν αποκτήσει τον τίτλο

³⁰ Αλεξίου Στυλιανός «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ιστ' και ιζ' αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1964) σσ. 40-43

³¹ Μαλτέζου Χρύσα «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας...», ό.π., σσ. 213-214

της κρητικής ευγένειας. Τα αστικά συμβούλια συνιστούσαν συλλογικά όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης με σχετικές αρμοδιότητες και πολιτικό ρόλο, τα οποία βρίσκονταν σε διαρκή διάδραση τόσο με τις τοπικές βενετικές αρχές όσο και με τη μητρόπολη. Μεταξύ των συμβουλίων, τα οποία στην πορεία των ετών δεν παρέμειναν αναλλοίωτα αλλά μετασχηματίστηκαν στο πλαίσιο των διαρκών πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων, αναφέρουμε εκείνο των Φεουδαρχών (*Consilium Feudatorum*), το Μεγάλο Συμβούλιο (*Consilium Majus*) και το Συμβούλιο των Κλητών (*Consilium Rogatorum*)³². Το Συμβούλιο των Κλητών διορίζει ειδική επιτροπή τους *Sapientes*, τους λεγόμενους φρονίμους, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την εισήγηση προτάσεων. Οι ευγενείς μπορούσαν να στέλνουν πρεσβείες στη μητρόπολη με διάφορα αιτήματα, που αφορούσαν συνήθως κατοχύρωση προνομίων.³³

Η πολιτικο-κοινωνική συγκρότηση της ίδιας της Βενετίας δεν υπέστη παρά ελάχιστους μετασχηματισμούς από τον 13ο έως τον 18ο αι. Σε γενικές γραμμές, η διαστρωμάτωση σηματοδοτούνταν από τη συμμετοχή ή τη μη συμμετοχή στα συμβούλια, με τους συμμετέχοντες να αποτελούν την κοινωνική ελίτ. Η ταυτότητα της κοινωνικής οργάνωσης παρέμεινε «*αυστηρά αριστοκρατική*», κατά την διατύπωση του Κώστα Λαμπρινού, με τρία διακριτά κοινωνικά στρώματα στον αστικό χώρο: τους ευγενείς (*nobili*), μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου, τους αστούς (*cittadini*) και τα λαϊκά στρώματα (*popolo*)³⁴.

³² Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «*Cittadini και κάτοικοι των πόλεων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου – 17ου αι.)*», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, «Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τ. Α', Αθήνα 1985, σσ. 59-66

³³ Για τους *cittadini* στην Κρήτη βλ. Λαμπρινός Κώστας, *Οι Cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15^{ος} – 17^{ος} αι.)*, Ακαδημία Αθηνών: Κέντρον έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015.

³⁴ Για την κοινωνική διαστρωμάτωση στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ.: Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 2004.

Η ιδιαιτερότητα της ευγένειας στην πόλη της Βενετίας βρισκόταν στο γεγονός πως δεν σχετιζόνταν με την κατοχή γης ή την στρατιωτική δραστηριότητα παρά με τις επιτυχημένες εμπορικές δραστηριότητες. Γενικά, οι Βενετοί στις κτήσεις τους ακολουθούσαν κατά κύριο λόγο το κοινωνικό σύστημα της μητρόπολης, με την αυστηρή κοινωνική οργάνωση και την αυστηρή εποπτική διοίκηση, τόσο όσον αφορά την Κρήτη, όσο και τις υπόλοιπες κτήσεις της Βενετίας³⁵. Από αυτόν τον κανόνα δεν θα ξεφύγει ούτε και η Κρήτη, παρότι εδώ η ευγένεια συνδέεται με μορφές εκμετάλλευσης γης και τους πρώτους αιώνες με τη φεουδαρχία. Κατ' αυτόν τον τρόπο διακρίνουμε, αρχικά, τις οικογένειες των Βενετών ευγενών (Nobili Veneti), καθολικών στο δόγμα, που απαρτίζανε τα τοπικά συμβούλια και που στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας τους στο νησί κατείχαν φέουδα. Μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, θα «δημιουργηθεί» και η κρητική ευγένεια, με τον τίτλο του κρητικού ευγενή (nobile cretese) να αποδίδεται, σε Κρητικούς, σε άτομα από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου αλλά και ιταλικής καταγωγής, σε ντόπιους cittadini κ.ά. Επρόκειτο για μια ευγένεια «δεύτερης κατηγορίας», τα μέλη της οποίας συμμετείχαν στα κοινοτικά συλλογικά σώματα. Ακολουθούσαν οι πολίτες (cittadini), οι οποίοι πέραν από την άσκηση αστικών, μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων ήταν συχνά και κάτοχοι γης. Ορισμένοι από αυτούς, και εφόσον συνδέονταν κατά κύριο λόγο με την γαιοκτησία, κατάφεραν αργότερα, από τον 14^ο αιώνα περίπου, να αποκτήσουν την «κρητική ευγένεια» (nobilitas cretensis)³⁶. Ο λαός (popolo), δηλαδή, τα κατώτερα στρώματα, ασκούσε κυρίως χειρωνακτικά επαγγέλματα και ασχολούνταν με το μικρεμπόριο, ενώ ήταν απαλλαγμένος από τις βάνανυσες αγγαρείες και από «επαχθείς φορολογικές υποχρεώσεις»³⁷. Τέλος, στον αστικό

³⁵Παπαδία - Λάλα Αναστασία «Ελληνες και η βενετική πραγματικότητα, Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Ώψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 185-191

³⁶Παπαδία - Λάλα Αναστασία, *Ο θεσμός αστικών κοινοτήτων*, ό.π. σ. 78

³⁷Παπαδία-Λάλα Αναστασία, «Ελληνες και η βενετική πραγματικότητα, Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση» ό.π., σσ. 177-214

πληθυσμό περιλαμβανόταν και μία ευρεία εβραϊκή κοινότητα, περίπου χιλίων ατόμων, με ποικίλες εσωτερικές ιεραρχήσεις, η οποία είχε ενεργό ρόλο στην οικονομική ζωή της πόλης και του νησιού ευρύτερα³⁸.

Τέλος, έξω από τις πόλεις συναντούμε τους κατοίκους της υπαίθρου, που αποτελούν το πολυπληθέστερο κοινωνικό στρώμα, εκείνο των αγροτών το οποίο διακρίνεται στους γαιοκτήμονες και τους ακτήμονες ενώ οι τελευταίοι, με τη σειρά τους διακρίνονται σε ελεύθερους και μη ελεύθερους καλλιεργητές. Η κατάσταση των ακτημόνων αγροτών δεν ήταν αξιοζήλευτη τόσο λόγω των άθλιων συνθηκών ζωής όσο και λόγω των σχέσεων εξάρτησης και εκμετάλλευσης από τους φεουδάρχες και τους ιδιοκτήτες της γης.³⁹

Όλη η δομή του Βενετικού κράτους εξυπηρετούσε μια οικονομία που βασιζόταν στην απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου. Καθώς οι δρόμοι του εμπορίου ήταν κατά κύριο λόγο θαλάσσιοι, προτεραιότητα των περιφερειακών διοικήσεων δεν αποτελούσε μόνον η καλή οργάνωση των κτήσεων, και δη των λιμανιών τους, αλλά και ο μετασχηματισμός των γαιών τους σε μονάδες παραγωγής προϊόντων, που είχαν ζήτηση στις διεθνείς αγορές της εποχής. Στη βάση αυτή, οι Βενετοί, με την έλευσή τους στη νήσο προσανατολίζουν την μέχρι τότε αγροτική κρητική οικονομία στην *«ανάπτυξη ειδικών καλλιεργειών με στόχο το εξαγωγικό εμπόριο»*⁴⁰. Η πρακτική αυτή ωστόσο, δεν έμεινε αναλλοίωτη στο πέρασμα των αιώνων, καθώς άρχισαν να αναδύονται σταδιακά σε ρόλο εμπόρου οι ίδιοι οι Κρήτες με αποτέλεσμα να διακρίνονται δύο περίοδοι σε ό,τι αφορά αναφορικά με την οικονομική ιστορία της περιόδου της Βενετικής κυριαρχίας στη νήσο: Η πρώτη συνδέεται με μια αμιγώς αποικιοκρατική οικονομική πολιτική, με κύριο χαρακτηριστικό τον έλεγχο του εσωτερικού εμπορίου. Η δεύτερη

³⁸Αλεξίου Στυλιανός, «Το Κάστρο της Κρήτης...», ό.π., σσ. 14-16

³⁹Μαλτέζου Χρύσα «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας...», σσ. 147-148

⁴⁰Μπαρούτσος Φώτιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα: η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2002, σσ. 15-20

οφείλεται στην χαλάρωση των επιβεβλημένων από το μητροπολιτικό κέντρο περιορισμών της οικονομικής δραστηριότητας.⁴¹ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, πως η ανάδυση αυτή των τοπικών εμπορών σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ένταξη της Κρήτης στα διεθνή εμπορικά δίκτυα ήδη από τον ύστερο μεσαίωνα και τη βενετική κατάκτηση.⁴²

Σε ό,τι αφορά την αγροτική παραγωγή, αρχικά, δίδεται έμφαση στην παραγωγή σιταριού, δεδομένου ότι ήταν ζωτικής σημασίας για τους Βενετούς, και ακολούθως στις αμπελοκαλλιέργειες. Ειδικά το κρητικό κρασί ήταν από τα πλέον φημισμένα προϊόντα και εξαγόταν μέχρι και την Πολωνία, ενώ συσκευαζόταν σε βαρέλια που παράγονταν από τοπικές βιοτεχνίες. Από τα σημαντικότερα εξαγόμενα προϊόντα ήταν επίσης το τυρί, το λάδι καθώς και η ζάχαρη. Τέλος, σημαντική για την Βενετία ήταν η παραγωγή αλατιού, το εμπόριο του οποίου υπήρξε βενετικό μονοπώλιο⁴³. Στην κρητική βιοτεχνία, πέραν από την παραγωγή βαρελιών, γινόταν και η επεξεργασία πρώτων υλών όπως του μεταξιού, και των κεριών, ενώ δόθηκε έμφαση και στην ξυλογλυπτική⁴⁴.

Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη ακολούθησε το μοντέλο της έμμεσης φορολόγησης διαμέσου ιδιωτικών φοροεισπρακτόρων. Αρχικά, κατά την πρώτη φάση της βενετικής κυριαρχίας, την είσπραξη αρκετών φόρων φαίνεται να είχε αναλάβει το δημόσιο, πρακτική που όμως άλλαξε ριζικά το 1440, όταν με απόφαση του βενετικού κράτους, οριστικοποιήθηκε το σύστημα ενοικίασης των φόρων. Σε σπάνιες περιπτώσεις, εντούτοις, όπως για παράδειγμα σε περιόδους κρίσεων,⁴⁵ το δημόσιο μπορούσε να προβεί στην είσπραξη φόρων απευθείας, δίχως τους διαμεσολαβητές.

⁴¹Ο.π., σ. 15

⁴²Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας...» ό.π., σ. 140

⁴³Πανοπούλου Αγγελική, «Η Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική και οικονομική οργάνωση», ό.π., σσ. 297-306

⁴⁴Για την οργάνωση των συντεχνιών στην βεμετοκρατούμενη Κρήτη βλ.: Πανοπούλου Α., *Συντεχνίες και Αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Εθνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα 2012

⁴⁵Μπαρούτσος Φώτιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα*, ό.π., σσ. 91-112

Σε ένα άλλο επίπεδο, η βενετική παρουσία υπήρξε αποφασιστικός παράγοντας για τη πολιτισμική ανάπτυξη. Η εγκατάσταση των αποίκων στο νησί σήμανε και τη μεταφύτευση ανανεωτικών και πρωτοπόρων τάσεων, οι οποίες συνομίλησαν με γόνιμο και παραγωγικό τρόπο με την βυζαντινή παράδοση. Από το τέλος του 14^{ου} αιώνα, τόσο η Κρήτη όσο και τα νησιά του Ιονίου αργότερα τροφοδότησαν το δυτικό κόσμο με χειρόγραφα κλασσικών και βυζαντινών κειμένων και με λογίους οι οποίοι, διαμέσου των Βενετών, είχαν πρόσβαση στη κλασσική παιδεία.⁴⁶ Οι τέχνες και τα γράμματα δεν έπαψαν να ανθούν στο νησί μέχρι και την έλευση των Οθωμανών Τούρκων.

Η κρητική λογοτεχνία κατά τον 16^ο και τον 17^ο αι., παρακολουθεί, με λίγη καθυστέρηση, τις εξελίξεις στην Ευρώπη της Αναγέννησης, με τη σταδιακή διαφοροποίηση των έργων από το βυζαντινό της παρελθόν να συμβαίνει από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Με βάση αυτήν την αλλαγή, η λογοτεχνική παραγωγή στην βενετοκρατούμενη Κρήτη μπορεί να διαιρεθεί σε δύο περιόδους: την περίοδο από τον 14ο έως και τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, στη διάρκεια της οποίας κυριαρχεί ακόμα η βυζαντινή παράδοση και την περίοδο, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα μέχρι και το 1669, όπου το στοιχείο της Αναγέννησης, διαμέσου της Ιταλίας, προσλαμβάνεται από τους Κρήτες και διαλέγεται με τις τοπικές γραμματολογικές παραδόσεις με αποτέλεσμα να σμιλευτεί κατ' αυτόν τον τρόπο μία ιδιαίτερη πραγματικότητα στα γράμματα και στις τέχνες⁴⁷.

Στην πρώτη περίοδο, δίχως να αποκλείονται οι δυτικές επιρροές, κυρίως δε σε ό,τι αφορά την ποίηση⁴⁸, επικρατούν έργα που έλκουν τα θέματά τους από την

⁴⁶Αλεξίου Στυλιανός, «Κρητική Λογοτεχνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453 -1669). Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα 1974, σσ. 384 - 400

⁴⁷Αλεξίου Στυλιανός, *Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σσ. 15-17

⁴⁸Holton Davis, «Η Κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006 (5^η έκδ.), σσ. 12-13.

υστεροβυζαντινή παράδοση, όπως το ζήτημα του θανάτου, η ξενιτιά και η ηθική σωτηρία, με την γλώσσα να εμφανίζει ομοιότητες με αυτή των δημοτικών έργων. Στη δεύτερη περίοδο, συναντούμε πλέον έργα τα οποία βρίσκονται πλησιέστερα στα δυτικά αναγεννησιακά πρότυπα παρά στα υστεροβυζαντινά. Κατά την περίοδο αυτή, στην Κρήτη αναπτύσσεται και το θέατρο. Όπως παρατηρεί ο Στυλιανός Αλεξίου, τα είδη που ανθούν, δηλαδή, η τραγωδία, η κωμωδία, η ποιμενική κωμωδία και το ειδύλλιο δεν απαντώνται στο Βυζάντιο. Εντούτοις, στο έρρυθμο αφήγημα του Κορνάρου, στον Ερωτόκριτο, υπάρχουν στοιχεία του βυζαντινού μυθιστορήματος. Από την κατηγορία του κρητικού θεάτρου αναφέρουμε το γνωστότερο τραγικό έργο του Χορτάτση, την Ερωφίλη, τον Ροδολίνο του Τρωίλου, καθώς και τη θυσία του Αβραάμ που αποτελεί θρησκευτικό δράμα. Από τα ειδύλλια γνωστότερο έργο είναι η Βοσκοπούλα, ανωνύμου συγγραφέως. Ωστόσο, εκτός από την λογοτεχνία και το θέατρο, άνθιση εμφανίζεται και στις εικαστικές τέχνες. Στη ζωγραφική, οι καλλιτέχνες της βενετοκρητικής σχολής, μεταξύ των οποίων ο Θεοφάνης ο Κρης, ο Δαμασκηνός, ο Πουλάκης έδωσαν σπουδαία δείγματα της τέχνης τους, ενώ οι φορητές εικόνες ήταν περιζήτητες στην ίδια τη Βενετία. Παράλληλα, τεχνίτες που σκάλιζαν το ξύλο δημιούργησαν τα αξιόλογα έργα τους στη διάρκεια της βενετοκρατίας, όπως τέμπλα εκκλησιών, έπιπλα και άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, πολλά από τα οποία εξάγονταν και στην μητρόπολη.⁴⁹ Δε θα μπορούσε, ασφαλώς, να μείνει ανεπηρέαστη και η μορφή των πόλεων, η πολεοδομία τους και η αρχιτεκτονική τους, δεδομένου ότι η Κρήτη αποτελούσε την πρώτη «ολοκληρωμένη»⁵⁰ αποικία των Βενετών. Οι κυρίαρχοι, λοιπόν, έπρεπε να

⁴⁹Σχετικά με την τέχνη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας βλ. Μαρκάκη Τατιάνα, «Παιδεία, Μουσική», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 375-383. Van Gemert Arnold, «Λογοτεχνία», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 383-404. Καζανάκη-Λάππα Μαρία, «Η συμβολή των αρχαιακών πηγών στην ιστορία της τέχνης: Ζωγραφική, Γλυπτική, Αρχιτεκτονική», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, ό.π., σσ. 435-454

⁵⁰Georgopoulou Maria, *Venice Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge University Press, Λονδίνο 2001, σ. 5

επιβεβαιώσουν την παρουσία τους στην κτήση τους. Κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας, η ιταλική αρχιτεκτονική εξαπλώθηκε γρήγορα σ' όλο το νησί, με τις κρητικές πόλεις, και κυρίως το Χάνδακα, να αρχίζουν, σε πολλές πτυχές τους, να μοιάζουν με τη βενετική μητρόπολη καθώς τα κτίρια, τα κάστρα, τα λιμάνια και οι εκκλησίες τους σχεδιάστηκαν από Ιταλούς αρχιτέκτονες. Τον 16^ο αιώνα, όταν ο κίνδυνος για τυχόν τουρκική εισβολή αυξάνονταν συνεχώς, δόθηκε η προτεραιότητα στα αμυντικά έργα. Λίγο πριν το τέλος του 16^{ου} αιώνα, με την επιβολή καταναγκαστικής εργασίας των αγροτών, κτίστηκε το «Μεγάλο Κάστρο», το οχυρό του Χάνδακα, που διατηρείται έως και σήμερα. Παρόμοια, όλες οι μεγάλες πόλεις και τα λιμάνια της Κρήτης απέκτησαν τέτοια κάστρα και οχυρώσεις.⁵¹

⁵¹Ο.π. σσ. 49- 56

Ως επιδημία ορίζεται η εξάπλωση μιας συγκεκριμένης ασθένειας κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου και επί ενός ορισμένου πληθυσμού. Σύμφωνα με τον ορισμό που μας δίνει το Oxford English Dictionary, η έννοια προέρχεται από το αρχαίο ελληνικό επίθετο «επιδήμιος» (από τη σύνθεση των λέξεων επί και δήμος, επί των κατοίκων μιας περιοχής)⁵². Από την άλλη πλευρά, με τον όρο πανδημία εννοείται η επιδημία που εξαπλώνεται σε μια ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, ευρύτερη της περιοχής την οποία προσέβαλε μια επιδημία. Σύγχυση, ωστόσο, μπορεί να δημιουργηθεί ανάμεσα στις επιδημικές και ενδημικές ασθένειες. Επιδημικές, λοιπόν, χαρακτηρίζονται όλες όσες δεν εμφανίζονται κατ' ανάγκην μόνο τοπικά, ενώ οι ενδημικές είναι εκείνες που κάνουν την εμφάνισή τους στον ίδιο τόπο, με σταθερές αιτίες και αφορώντας μόνο μια καθορισμένη περιοχή όπου ενδημεί ο συγκεκριμένος λοιμογόνος παράγοντας⁵³.

Η εμφάνιση μιας επιδημίας οφείλεται στην ύπαρξη ενός λοιμογόνου παράγοντα, ενός ιού ή ενός βακτηρίου ή παρασίτου, τα οποία μεταδίδονται είτε μέσω της ταυτόχρονης ή μη έκθεσης πολλών ανθρώπων στην κοινή πηγή του παθογενούς παράγοντα. Αυτό για παράδειγμα, μπορεί να συμβεί κατά την πόση μολυσμένου νερού ή κατά τη βρώση μολυσμένων τροφίμων, είτε μέσω της «αλυσιδωτής μετάδοσης», δηλαδή σταδιακά, με την μεταβίβαση του λοιμογόνου παράγοντα από άτομο σε άτομο. Στην πραγματικότητα, οι τρόποι μετάδοσης, ως επί το πλείστον, λειτουργούν συνδυαστικά. Η δε πορεία που ακολουθεί ο ίδιος ο λοιμογόνος παράγοντας μπορεί να διακριθεί σε τρία στάδια. Κατά το πρώτο στάδιο, ο μικροοργανισμός διαφεύγει από την πηγή μόλυνσης, είτε πρόκειται για μολυσμένο τρόφιμο είτε για έναν άλλον οργανισμό, όπως άνθρωπο ή ζώο, για να μεταφερθεί, εν συνεχεία, στον ζωντανό οργανισμό που έχει εκτεθεί και να εισέλθει στο εσωτερικό του, μολύνοντάς το.⁵⁴

Συνεπώς, από την στιγμή που ανάμεσα στο αίτιο, δηλαδή σε έναν μικροοργανισμό και στο άτομο που θα προσβληθεί, παρεμβάλλεται πληθώρα ενδιάμεσων έμψυχων άψυχων (ύδατα) φορέων, οι παράγοντες που μπορούν να ευνοήσουν την ανάπτυξη μιας επιδημίας είναι πολλοί. Η γνώση, όπως είναι αυτονόητο του τρόπου μετάδοσης του λοιμογόνου παράγοντα παίζει καθοριστικό ρόλο στα μέτρα που πρέπει να ληφθούν,

⁵²Oxford English Dictionary online, <http://www.oed.com/>, ανάκτηση 8-8-2018

⁵³Crawshaw Janes L. Stevens., *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice (History of Medicine in Context)*, Ashgate e-book, 2012, σ. 6

⁵⁴Κουτσογιανόπουλος Βασίλης, *Επιδημιολογία*, Υπηρεσία δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 32-39

τόσο όσον αφορά την πρόληψη, όσο και την προφύλαξη του πληθυσμού της περιοχής όπου παρουσιάζονται τα κρούσματα.

Στο πέρασμα των αιώνων, πολλές επιδημίες ξέσπασαν, έχοντας πολλαπλές συνέπειες, συχνά οδυνηρές, για την ανθρωπότητα. Σε έργα της αρχαίας γραμματείας, υπάρχουν συχνά περιγραφές καταστρεπτικών επιδημιών. Τόσο στην αρχαιότητα όσο και στον Μεσαίωνα, κάθε επιδημική νόσος με υψηλή θνησιμότητα χαρακτηριζόταν πανώλη ή λοιμός,⁵⁵ ενώ ακόμη και ο όρος λέπρα χρησιμοποιούνταν αρχικά για κάθε είδους παραμορφωτικές δερματικές παθήσεις, ανεξάρτητα αν λάμβαναν ή όχι επιδημικές διαστάσεις.

Γι αυτόν το λόγο, η αναδρομική διάγνωση του είδους επιδημιών που ξέσπασαν κατά το παρελθόν είναι πολύ δύσκολη, αφού ο τρόπος και η μεθοδολογία νοσηματοδότησης της ασθένειας με βάση την ιατρική γνώση και την ιατρική επιστήμη διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή. Υπό αυτούς τους όρους, η ίδια νόσος (με βιολογικά κριτήρια) περιγράφεται και εννοιολογείται διαφορετικά από έναν γιατρό της εποχής του Ιπποκράτη και έναν γιατρό του Μεσαίωνα⁵⁶ ή έναν γιατρό της σύγχρονης εποχής. Σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, όπως και σε διαφορετικές γεωγραφίες του πλανήτη δημιουργούνται προσλαμβάνουσες, οι οποίες διακρίνονται μεταξύ τους καθώς βασίζονται στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου και της κάθε περιοχής. Αυτό, ασφαλώς, δεν σημαίνει πως δεν υπάρχει συνέχεια μεταξύ των διαφόρων γνώσεων, πράγμα που καταδεικνύεται και από την έρευνα που είχε κάνει ο Donald Campbel σχετικά με την επίδραση της αραβικής ιατρικής γνώσης στην ευρωπαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα⁵⁷. Γεγονός, ωστόσο, είναι πως κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή, κατά το Μεσαίωνα, η ιατρική, ήταν αφενός μια κοσμική πρακτική, με το κύρος μιας επιστήμης και αφετέρου έβριθε θεολογικών στοιχείων⁵⁸. Με βάση, λοιπόν, όσα ενδεικτικά αναφέρθηκαν παραπάνω, ανά τους αιώνες, οι κοινωνίες διαχειρίζονταν διάφορα επιδημιολογικά περιστατικά με τις γνώσεις και τα εργαλεία που διέθεταν.

Στην αρχαιότητα, η γνωστότερη και ταυτόχρονα λεπτομερέστατη περιγραφή λοιμού είναι εκείνη του Θουκυδίδη στο έργο του *Θουκυδίδου Ιστορίαι ή Συγγραφή*. Η

⁵⁵Για τους χαρακτηρισμούς που αποδίδονταν κατά καιρούς σε επιδημικές νόσους βλ. Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σσ. 66-82

⁵⁶Cohn Samuel Kline Jr., *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2010, σσ. 2-3

⁵⁷Campbel L. Donald, *Arabian Medicine and its influence on the Middle Ages*, Kegan Paul, Trubner, Λονδίνο 1926, σσ. 118-137

⁵⁸Magner Lois, *A history of Medicine*, Taylor and Francis, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 135-140

περιγραφή του εμπεριστατωμένη και γλαφυρή, παρουσίαζε λεπτομερώς την επιδημία του 429 π.Χ., που προκάλεσε μεγάλη θνησιμότητα στην Αθήνα. Ανάμεσα στα εκατοντάδες θύματά της μάλιστα περιλαμβάνονταν και επιφανείς Αθηναίοι, όπως ο Περικλής για παράδειγμα, επιβεβαιώνοντας τον «διαταξικό» χαρακτήρα των επιδημιών, που με βάση αρκετούς μελετητές μπορούν να πλήξουν με παρόμοιο τρόπο πλούσιους και φτωχούς. Ο «αττικός λοιμός» γνωστός και ως «ο λοιμός του Θουκυδίδη» έχει ερμηνευτεί ιατρικά με διαφορετικό τρόπο, ωστόσο, οι προσεγγίσεις συγκλίνουν ότι επρόκειτο είτε για επιδημία ευλογιάς είτε εξανθηματικού τύπου τύφου. Δεν μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο σύγχρονης προσβολής των Αθηναίων και από τις δύο νόσους, οι οποίες βρήκαν κατάλληλες συνθήκες εξάπλωσης λόγω του συνωστισμού του πληθυσμού της εντός των τειχών πολιορκημένης από τους Σπαρτιάτες πόλης. Αρκετούς αιώνες μετά τον λοιμό της Αθήνας, τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, μια επικίνδυνη επιδημία ξέσπασε, πλήττοντας την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η νόσος αυτή, η οποία έμεινε γνωστή ως «ο λοιμός του Αντωνίνου», δεν υπήρξε στην πραγματικότητα πανώλη, αλλά κατά πάσα πιθανότητα επρόκειτο και εδώ για επιδημία ευλογιάς ή εξανθηματικού τύφου⁵⁹.

Μια νέα σελίδα στην ιστορία των επιδημιών θα ανοίξει τον 6ο αιώνα. Ο λοιμός που έπληξε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού, και εξαπλώθηκε στην Μικρά Ασία και την Ευρώπη, σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, αποτέλεσε την πρώτη πανδημία της βουβωνικής πανώλης στην ιστορία της Ευρώπης. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξαν οι επιστήμονες μέσα από τη μελέτη των λεπτομερών περιγραφών της νόσου, κυρίως, από τον Προκόπιο, που δεν έδιναν περιθώριο αμφιβολιών. Η επιδημία, με βάση τις πληροφορίες που αντλούνται από το έργο του, προκάλεσε, το 542 μόνο στην Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια τεσσάρων μηνών, τον θάνατο πολλών χιλιάδων κατοίκων της βυζαντινής πρωτεύουσας.⁶⁰

Οι επιδημικές νόσοι θα εξακολουθήσουν να κάνουν την εμφάνισή τους και κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, πλήττοντας στο πέρασμά τους, τους πληθυσμούς της Ευρώπης και σε ορισμένες περιπτώσεις καθορίζοντας την ιστορία τους. Κατά τις αντιλήψεις της σύγχρονης των επιδημιών εποχής, οι ασθένειες προέρχονταν από τον Θεό, προκειμένου να τιμωρήσει τις ανθρώπινες κοινωνίες για τις αμαρτίες τους. Η άγνοια και η

⁵⁹Littman R. J., Litman M. L., «Galen and the Antonine Plague», *The American Journal of Philology* 93/3 (1973), σσ. 243-255

⁶⁰Kaldellis Anthony, *The Wars of Justinian Prokopios*, μτφρ. H.B. Dewing, Hackett Publishing Company, Indianapolis 2014, σσ. 120-124

θηρσκοληψία κυριαρχούσαν και τα επιδημικά φαινόμενα αντιπροσώπευαν τη θεική μάστιγα. Βασισμένες σε αυτό το αξίωμα, εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές, μέσω της ασθένειας, επιχειρούσαν να ελέγξουν κατά κάποιο τρόπο τις κοινωνίες της εποχής. Αυτό θα συμβεί και στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, όταν στην Ευρώπη θα ενσκήψει ο Μαύρος Θάνατος, η δεύτερη πανδημία της πανώλης, που θα προκαλέσει μεγάλες δημογραφικές απώλειες στο σύνολο σχεδόν του ευρωπαϊκού χώρου και θα δρομολογήσει σημαντικές πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Με άλλα λόγια, η διετία 1347-48, όταν η νόσος θα εισβάλει στη γηραιά ήπειρο, θα αποτελέσει την αφετηρία για τον μετασχηματισμό της, όπως υποστηρίζουν κορυφαίοι ιστορικοί.⁶¹

Οι προσπάθειες ιατρικής αντιμετώπισης των επιδημιών τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τον Μεσαίωνα αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές. Το θεωρητικό και γνωστικό υπόβαθρο της ιατρικής επιστήμης, την περίοδο που έπληξε η πανώλη την Ευρώπη για δεύτερη φορά, δηλαδή κατά την δεύτερη πανδημία, οδηγούσε σε συμπεράσματα που συσχέτιζαν τη νόσο με το μολυσμένο αέρα, σε συνδυασμό με τις ποικίλες περιβαλλοντικές επιδράσεις⁶². Στην πραγματικότητα, η ιατρική θα σημειώσει περιορισμένες προόδους έως τον 19ο αιώνα και θα συνεχίσει να βασίζεται στις αρχές του Ιπποκράτη και του Γαληνού έως την ανακάλυψη του μικροσκοπίου και τον εντοπισμό των πραγματικών αιτιών των επιδημικών και όχι μόνο νόσων, οι οποίες πλέον θα αποδίδονταν στους παθογόνους μικροοργανισμούς.

Σήμερα είναι γνωστό ότι ο λοιμογόνος παράγοντας ήταν ένας βάκιλος και ότι υπεύθυνος για την μετάδοση της πανώλης υπήρξε ένας τύπος τρωκτικού, ο ποντικός *rattus-rattus* και οι ψύλλοι που ζούσαν εις βάρος του⁶³. Οι ψύλλοι παρασιτούν στα ποντίκια, μολύνονται από αυτά και στην συνέχεια εμβολίζουν το βάκιλο στον ανθρώπινο οργανισμό μέσω δάγκματος. Τον βάκιλο που προκαλεί την πανώλη ανακάλυψε τελικά τον 19ο αι. ο Ελβετός επιστήμονας Alexander Yersin, ο οποίος μέσα στα επόμενα τρία χρόνια μετά την ανακάλυψη του παθογόνου, κατασκεύασε και τα

⁶¹Για τον «Μαύρο Θάνατο» από την πλούσια βιβλιογραφία, ενδεικτικά βλ: Dols W. Michael, «Geographical origin of the black death: Comment», *Bulletin of the History of Medicine* 52 (1978), σελ.112–113, McNeill H. William, *Plagues and Peoples*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1976, Ziegler F. Steven, *The Black Death*, Λονδίνο 1969, Cohn Samuel Kline Jr, *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*, Oxford University Press, Herlihy David, *The Black Death and the Transformation of the West*, Cohn S.K. Jr., Harvard, USA 1997, Norman F. Cantor, *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made*, Simon and Schuster, New York 1997, Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης* ό.π. σσ. 20-23

⁶²Ziegler F. Steven, *The Black Death*, ό.π., σσ. 10-12

⁶³Ο.π., σσ. 15-17

πρώτα εμβόλια. Προς τιμήν του Ελβετού αυτού επιστήμονα, λοιπόν, ο βάκιλος ονομάστηκε *Yersinia pestis*.⁶⁴

Τα πρώτα συμπτώματα της πανώλης ήταν ο βήχας, ο υψηλός πυρετός και τα ρίγη, τα οποία εμφανίζονταν μετά την πάροδο ενός σύντομου διαστήματος, δύο έως οκτώ ημερών, από τη στιγμή της εισόδου του βακίλου στον ανθρώπινο οργανισμό. Ακολουθούσαν ισχυρές κεφαλαλγίες και στομαχικές διαταραχές. Ο ακόμα υψηλότερος πυρετός στη συνέχεια συνοδευόταν και από την εκδήλωση οιδημάτων: διογκώνονταν οι λεμφαδένες στο λαιμό και τη βουβωνική χώρα ενώ ακολουθούσε η πτώση της αρτηριακής πίεσης και προοδευτική κατάρρευση των ζωτικών οργάνων. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο ασθενής είχε ελάχιστες πιθανότητες να αναρρώσει και συνήθως πέθαινε μέσα σε αφόρητους πόνους σε σύντομο χρονικό διάστημα από την εκδήλωση της ασθένειας.⁶⁵

Τρεις τύποι πανώλης απαντώνται: η βουβωνική, σηψαιμική και πνευμονική. Η βουβωνική είναι η πιο κοινή όλων και προκαλείται από το δήγμα μολυσμένου ψύλλου. Ο βάκιλος εισάγεται στο οργανισμό μέσω του δήγματος και πλήττει τους λεμφαδένες προκαλώντας επίπονες φλεγμονές. Αντίθετα, στη σηψαιμική μορφή μόλυνσης, ο παθογόνος παράγοντας εξαπλώνεται μέσω της κυκλοφορίας του αίματος. Η πνευμονική, τέλος, μορφή προκαλείται από την εισπνοή μολυσματικών σταγονιδίων και μεταδίδεται από άνθρωπο σε άνθρωπο⁶⁶.

Η πανώλη ενδημούσε σε πληθυσμούς της Κεντρικής Ασίας με την επικρατέστερη θεωρία να υποστηρίζει ότι προήλθε από τις στέπες της Μογγολίας και μεταφέρθηκε από Σταυροφόρους που επέστρεφαν από την Μέση Ανατολή. Κατά πάσα πιθανότητα, ξεκίνησε σε κάποια περιοχή της Ασίας, όπου το περιβάλλον ήταν ιδανικό για τρωκτικά που ήταν φορείς της *Yersinia pestis*. Πιθανώς, μεταφέρθηκε από τις μογγολικές στρατιές και τους έμπορους που ακολούθησαν τους δρόμους του μεταξιού. Από την Ανατολή, μέσω της Βαγδάτης, διέσχισε τον Τίγρη και διαμέσου της Αρμενίας έφτασε στους εμπορικούς σταθμούς που διέθεταν στην Κριμαία οι ιταλικές πόλεις⁶⁷. Τόσο οι πόλεμοι, όσο και η φτώχεια δημιούργησαν πρόσφορο και ευνοϊκό έδαφος για την εξάπλωση της πανώλης στην Ευρώπη του 14^{ου} αιώνα. Το πρώτο σημαντικό ξέσπασμα της ασθένειας εκδηλώθηκε τον Οκτώβριο του 1347. Σύμφωνα με τον αστικό

⁶⁴Lester K. Little, «Life and after Life of the First Plague Pandemic», *Plague and the End of Antiquity The Pandemic of 541–750*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2007, σσ. 3-33

⁶⁵Cohn Samuel Kline Jr., *Cultures of Plague*, σσ. 39-76

⁶⁶Emmeluth Donald, *Plague*, Chelsea House, Φιλαδέλφεια 2009, σσ. 28-29

⁶⁷McNeill W. Hardy, *Plagues and Peoples*, ό.π., σ. 134

μύθο, δώδεκα γενοβέζικα εμπορικά πλοία ξεκίνησαν από το λιμάνι του Καφά στην Μαύρη Θάλασσα και προσέγγισαν το λιμάνι της Μεσσήνης στη Σικελία γεμάτα ετοιμοθάνατους και νεκρούς. Αυτά, λοιπόν, λεγόταν ότι μετέφεραν την ασθένεια της πανώλης στα δυτικοευρωπαϊκά εδάφη⁶⁸. Από εκεί, αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη, αφανίζοντας περίπου το μισό πληθυσμό της Ευρώπης μέσα σε μόλις τρία χρόνια, δεδομένου ότι στην γοργή εξάπλωσή της βοηθούσαν και οι κακές συνθήκες ζωής. Όσον αφορά τις διαφορετικές περιοχές που επλήγησαν από την πανώλη, αυτό συνέβη αλλού με μεγαλύτερη και αλλού με μικρότερη ένταση, αφήνοντας αλώβητες ορισμένες μόνο γεωγραφικές ζώνες της ηπείρου. Ολόκληρες εκτάσεις ερημώθηκαν, πόλεις αφανίστηκαν, το εμπόριο και οι επικοινωνίες υπέστησαν σοβαρό πλήγμα⁶⁹. Αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με απόλυτη ακρίβεια τον αριθμό των θυμάτων, τα ποσοστά της θνησιμότητας στην Ευρώπη, κατά την τριετία από το 1347 μέχρι και το 1350, έφτασε, σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις, μέχρι και το 47%-48% του συνολικού πληθυσμού, με πολλές πόλεις να έχουν χάσει περισσότερο από το 40% των κατοίκων τους⁷⁰. Στην Ιταλία, τα ποσοστά θανάτου ανέρχονταν περίπου στο 40%- 60% για κάθε ιταλική πόλη. Άλλες ιταλικές περιοχές, επλήγησαν περισσότερο, όπως για παράδειγμα η Τοσκάνη, με απώλειες σχεδόν του 60% του πληθυσμού της.⁷¹ Άλλες πόλεις πάλι, όπως το Μιλάνο, ξέφυγαν τελείως από τη μάστιγα, κατά το παραπάνω χρονικό διάστημα για να πληγεί, ωστόσο, αργότερα, εξίσου καταστροφικά με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της βόρειας ιταλικής χερσονήσου⁷².

Το πρώτο κύμα επιδημίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, χτύπησε την Ευρώπη κατά την τριετία 1348 – 1350. Ακολούθησαν και άλλα τέτοια κύματα μέχρι και το 1405 σχεδόν ανά δεκαετία⁷³. Ο Steven Ziegler περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τις συνθήκες που υποβοήθησαν την διάδοση της νόσου. Σύμφωνα με αυτόν, τα ποντίκια και οι ψύλλοι, κατά την υπό εξέταση περίοδο, συνυπήρχαν στις πόλεις και τα χωριά με τους ανθρώπινους πληθυσμούς σε τέτοιο βαθμό που ευνόησαν την ραδαία εξάπλωση της πανώλης. Όμως αυτό δεν το γνώριζαν οι κοινωνίες που ήταν σύγχρονες του λοιμού⁷⁴.

⁶⁸ Ziegler F. Steven, *The Black Death*, ό.π., σσ. 25-26

⁶⁹ Ο. π. σσ. 194-200

⁷⁰ Horrox Rosemary (μτφρ), *The Black death*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1994, σ. 235

⁷¹ Cohn Samuel Kline Jr., «The place of the dead in Flanders and Tuscany: towards a comparative history of the Black Death», *The Place of the Dead*, Bruce Gordon and Peter Marshall, Κέιμπριτζ 2000, σσ. 17–43

⁷² McNeill W. Hardy, *Plagues and Peoples*, ο.π., σ. 147

⁷³ Ziegler F. Steven, *Black Death*, ο.π., σ. 195

⁷⁴ Ο. π. σσ. 4-20

Άξιον απορίας είναι επίσης το γεγονός πώς η πανώλη κατάφερε να μεταδοθεί τόσα χιλιόμετρα μακριά, αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι μετακινήσεις στο Μεσαίωνα δεν είχαν το μαζικό χαρακτήρα που έχουν σήμερα. Η ασθένεια ταξίδεψε εκατοντάδες χιλιόμετρα, όπως σημειώθηκε, μέσω των εμπορικών δρόμων του μεταξιού και των μπαχαρικών μέχρι να φτάσει στην Ευρώπη. Η σημασία των εμπορικών δικτύων στην γρήγορη διάδοση γίνεται αντιληπτή, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παραθέτει ο Joseph Patrick Byrne στο βιβλίο του σχετικά με την καθημερινότητα κατά την διάρκεια της επιδημίας της πανώλης και από το γεγονός πως οι περιοχές που επλήγησαν λιγότερο στην Ευρώπη δεν ήταν τόσο πολυσύχναστες, όσον αφορά το εμπόριο και τις μετακινήσεις, όσο ήταν οι περιοχές της δυτικής Ευρώπης⁷⁵. Τέλος, σύγχρονες έρευνες κατέδειξαν ότι ενώ η ταχύτητα με την οποία μπορούσε να εξαπλωθεί η πανώλη κατά τον πρώιμο⁷⁶ και ύστερο Μεσαίωνα μπορούσε να ανέλθει στα 12-15 χιλιόμετρα ανά ώρα, η ταχύτητα με την οποία εξαπλώνονταν τον 20^ο αιώνα δεν ξεπερνά τα 15 χιλιόμετρα το χρόνο⁷⁷.

Η επιστήμη δεν μπορούσε να προσφέρει λύσεις και η Εκκλησία φαινόταν και εκείνη αδύναμη μπροστά στη λαίλαπα, καθώς η επιδημία, όπως ήταν αναμενόμενο, βρήκε απροετοίμαστη την κοινωνία και τους μηχανισμούς της εποχής. Παραδομένοι στην θρησκοληψία, στις προλήψεις και απογοητευμένοι από τη συμβολή της επιστήμης, οι άνθρωποι έστρεφαν τις ελπίδες τους στο Θεό.⁷⁸ Τόσο οι εκπρόσωποι της εξουσίας όσο και οι κάτοικοι των περιοχών που πλήττονταν, αντιλαμβάνονταν την πανώλη ως θεϊκή μάστιγα, συνέπεια της θεϊκής οργής. Η αντίληψη αυτή θα επιβίωνε και έως το τέλος των πρώιμων νεότερων χρόνων και η πανώλη θα συνέχιζε να αντιμετωπίζεται και ως μια δοκιμασία ηθικού χαρακτήρα για τους πιστούς, η οποία συνδέονταν κατά κύριο λόγο με την εικόνα ενός Θεού – εκδικητή. Με άλλα λόγια η ασθένεια λειτουργούσε ως μηχανισμός ενοχοποίησης των πιστών. Σε αυτό το πλαίσιο, όλοι έπρεπε να προβούν σε πράξεις ομαδικού εξαγνισμού, δείγμα της μετάνοιας και συνειδητοποίησης των λαθών τους. Έτσι, όποτε ενέσκηπταν θανατηφόρες επιδημίες, οι εκκλησιαστικοί κύκλοι υπενθύμιζαν τις αμαρτίες των πιστών και απλά περίμεναν να παρέλθει ένα εύλογο χρονικό διάστημα για να αρχίσει η τέλεση των δοξολογιών και λιτανειών⁷⁹. Οι

⁷⁵Byrne J. Patrick, *Daily Life during the Black Death*, Greenwood press, Λονδίνο 2006, σ. 1-7

⁷⁶Εν προκειμένω, εννοείται η πανώλη στα χρόνια του Ιουστινιανού.

⁷⁷Cohn Samuel Kline. Jr. «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», *Medical History Supplement* 27 (2008), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2630035/> ανάκτηση 9/8/ 2018

⁷⁸Κωστής Κώστας., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14ος -19ος αιώνας*, ό.π.,σσ. 134-137

⁷⁹Ενδεικτικό των αντιλήψεων αυτών είναι το κείμενο του ανωνύμου συγγραφέα της «Κρητικής διήγησης» για την επιδημία του 1592-1593, όπου επισημαίνεται δύο φορές η σύνδεση της πανώλης, της

περιφορές ιερών λειψάνων και οι ευχαριστήριες λειτουργίες είχαν ως στόχο τη επαναφορά των αμαρτωλών κάτω από την σκέπη του Θεού και της Εκκλησίας. Δεδομένου ότι ο πιστοί ήταν ένοχοι για την επιδημία, οι πρακτικές προσευχής για να είναι αποτελεσματικές έπρεπε να έχουν μαζικό χαρακτήρα. Κατ' αυτόν τον τρόπο οργανώνονταν τέτοιου είδους τελετές με σκοπό να κατευναστεί η θεία οργή⁸⁰. Δεν έλλειπαν, εντούτοις, οι περιπτώσεις, όπου, δεδομένου πως υπήρχε η πεποίθηση της δυνατότητας παρασκευής του νοσογόνου παράγοντα, η νόσος καθίστατο αφορμή για τη στοχοποίηση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, προς τις οποίες η πλειοψηφία ήταν, ούτως ή άλλως, δυσμενώς διακείμενη, πρακτική που είχε συχνά ολέθρια αποτελέσματα.⁸¹

Όταν άρχιζε πλέον το φαινόμενο να υποχωρεί, άσχετα αν οφειλόταν στην ολοκλήρωση του βιολογικού του κύκλου, θεωρούνταν αυταπόδεικτο ότι οι μετάνοιες και οι προσευχές όσων επέζησαν είχαν εισακουστεί. Ως δείγμα ευγνωμοσύνης, σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις τοποθετούνταν οι «στήλες της πανούκλας». Ήταν μία κίνηση των επιζώντων για την θεϊκή εύνοια. Εξάλλου, σε περιόδους κρίσεων και γενικότερου φόβου, όπως και στην προκειμένη περίπτωση, η «κυριαρχικότητα» της Εκκλησίας ενδυναμωνόταν. Έδειχνε με κάθε δυνατό τρόπο την υπεροχή της έναντι της κοσμικής εξουσίας. Εντούτοις, πάντοτε εγκυμονούσε ο κίνδυνος παρεκκλίσεων από το παραπάνω σχήμα. Η αναποτελεσματικότητα του κλήρου προσέβαλλε την εγκυρότητά τους και κατ' επέκταση και την εγκυρότητα της Εκκλησίας, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός να κατευθύνεται σε κάθε είδους δοξασίες, να λαμβάνει μέρος σε εξορκισμούς ή τελετές μαγείας, που παρέπεμπαν σε ένα παγανιστικό παρελθόν.⁸²

καταστροφής δηλαδή με την αμαρτία. Στο τέλος της πρώτης παραγράφου του κειμένου όπως και στην αρχή της τελευταίας, διαβάζουμε «ταύτα εισί τα γεννήματα της αμαρτίας», απόσπασμα στο οποίο καταγράφεται η πεποίθηση του συγγραφέα ότι η συμφορά αυτή είχε προκληθεί από τις αμαρτίες των κατοίκων. Δεν φαίνεται επίσης τυχαίο ότι ως χρονικά ορόσημα του λοιμού αναφέρονται οι δύο μεγαλύτερες γιορτές της Ορθοδοξίας: η πανώλη αρχίζει να σπέρνει τον θάνατο τις μέρες της Μεγάλης Εβδομάδας πριν το Πάσχα, ενώ ο τόπος απαλλάσσεται από το κακό ανήμερα του Δεκαπενταύγουστου, όταν ανοίγουν οι πύλες των τειχών, σηματοδοτώντας το τέλος της επιδημίας. Στη συνείδηση του ανώνυμου συγγραφέα, τα δύο αυτά ορόσημα αποδεικνύουν τη σχέση του Θεού με τους πιστούς του· ο λοιμός ενσκήπτει την Εβδομάδα των Παθών του Χριστού για να αποτρέψει τους ανθρώπους από την αμαρτία και παύει με τη μεσολάβηση της Παναγίας, της προσφιούς στην Κρήτη θείας μορφής. Βλ. : Κεχαγιόγλου Γιώργος (επιμ.), *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 236-237.

⁸⁰Hoprox Rosemary (μτφρ.), *The Black death*, σσ. 95-100

⁸¹Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας...Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Ιούνιος 2007 σσ. 93-96

⁸²Ziegler F. Steven, *The Black Death*, ό.π., σσ. 210-226

Από την πρώτη κιόλας εμφάνιση της πανώλης, στα μέσα του 14ου αιώνα, οι παρατηρήσεις των ανθρώπων οδήγησαν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μια μολυσματική και μεταδοτική ασθένεια που μπορούσε να μεταδοθεί μέσω του αέρα, των αντικειμένων καθώς και διαμέσου των ίδιων των ανθρώπων. Στο ίδιο κλίμα διατυπώνονταν κάθε είδους υποθέσεις για τις αιτίες της εμφάνισής της. Θεωρούσαν, συνήθως, ως υπεύθυνες αιτίες εκδήλωσης της νόσου την μόλυνση του αέρα, αλλά και τα στάσιμα νερά. Επιπλέον, το ζεστό και το υγρό κλίμα αποτελούσε επικίνδυνο συνδυασμό, όπως επίσης και ο αέρας πάνω από λιμνάζοντα νερά και έλη. Εντούτοις, η επικρατέστερη θεωρία ήταν αυτή που συνέδεε την πανώλη με την κακή ποιότητα του αέρα καθώς και με τα διάφορα μιάσματα που βρίσκονταν στην ατμόσφαιρα και με μεγάλη ευκολία μπορούσαν να μολύνουν τους ανθρώπινους πληθυσμούς.⁸³

Οι διάσπαρτες αυτές θεωρίες, από νωρίς ακόμη, εντάσσονται σε ένα ενιαίο θεωρητικό σχήμα, βάσει του οποίου συγκροτούνται και οι πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης της νόσου και το οποίο θα επικρατήσει μέχρι και τον 19ο αιώνα, όταν θα ανακαλυφθεί το πραγματικό αίτιο της νόσου. Δύο είναι, λοιπόν, οι κύριες κατευθύνσεις της ιατρικής σκέψης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα μέχρι και τον 18ο αιώνα, σε σχέση με την πανώλη. Η πρώτη εδράζεται, όπως ήδη αναφέραμε, στον Ιπποκράτη και τον Γαληνό και στις θεωρίες τους περί ατμοσφαιρικού μιάσματος, το οποίο δεν έχει ανάγκη τη μεσολάβηση του ανθρώπου, προκειμένου να προσβάλει κάποιον⁸⁴. Η δεύτερη κατεύθυνση, όπως και η πρώτη, εδράζεται εν πολλοίς στην αρχαία σκέψη, έχοντας ωστόσο επιρροές και από τις θεωρίες αράβων γιατρών περί μεταδοτικότητας. Η τελευταία ήταν σχετική με μια πιο σύγχρονη πρακτική διάσταση της ιατρικής, καθώς αρδεύονταν από πληθώρα παρατηρήσεων πάνω στα σώματα ασθενών της πανώλης. Οι γιατροί που υποστήριζαν τη μεταδοτικότητα, όπως ο Girolamo Fracastoro, ο οποίος ζει τον 16ο αιώνα, φαίνεται αρχικά να απομακρύνονται από τις θεωρητικές αναφορές της αρχαιότητας, πράγμα όμως που θα αλλάξει γρήγορα, με το καινούργιο ξέσπασμα της νόσου, το 1575, όταν θα αρχίσουν και πάλι να λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τους τη ιατρική σκέψη της αρχαιότητας.⁸⁵

Όσον αφορά την εφαρμοσμένη ιατρική, οι ιατροί της εποχής διαιρούνται σε δύο κατηγορίες: τους φυσικούς γιατρούς (*medicifisici*) και τους χειρουργούς (*medicichirurgi*). Οι φυσικοί ιατροί ή παθολόγοι, στη διάρκεια της πανώλης, εξέταζαν

⁸³Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης*, ό.π., σσ. 129-146

⁸⁴Ό.π. σσ. 129-133

⁸⁵Cohn Samuel Kline. Jr., *Cultures of Plague*, ό.π., σσ. 9-10

του ασθενείς και αποφάσιζαν τα πρωτόκολλα θεραπειών, ενώ οι χειρουργοί ήταν εκείνοι που πραγματοποιούσαν τις επεμβάσεις στο ανθρώπινο σώμα. Η θέση, κατά κανόνα, των φυσικών γιατρών στην κοινωνία θεωρούνταν υψηλότερη από αυτήν των χειρουργών, καθώς, σε αντίθεση με τους τελευταίους, οι πρώτοι είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση.⁸⁶ Ωστόσο, υπήρχαν και γιατροί που κατείχαν αμφότερες τις ειδικότητες.⁸⁷

Καθώς, λοιπόν, οι προσπάθειες αντιμετώπισης της πανώλης βασίζονταν σε λανθασμένες θεωρίες, δεν ήταν λίγες οι φορές που προκάλεσαν τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, δίχως εντούτοις, να λείπουν, αν και ελάχιστα, τα ευεργετικά αποτελέσματα. Ορισμένες φορές, η χρήση επεμβατικών πρακτικών, που διενεργούνταν από τους χειρουργούς, οδηγούσαν με μαθηματική ακρίβεια τους ασθενείς γρηγορότερα στο θάνατο. Από τις γνωστότερες μεθόδους, πάντως, καταπολέμησης της νόσου ήταν ο καυτηριασμός των πληγών, οι αφαιμάξεις, οι εμπυήσεις αλλά και οι εμβαπτίσεις σε κρύο νερό. Ωστόσο, ειδικά όσον αφορά τις αφαιμάξεις, δεν υπήρχε ομοφωνία ανάμεσα στους ιατρούς, με αποτέλεσμα κάποιοι να τις ενθαρρύνουν, ενώ άλλοι να τις αποφεύγουν, δίχως όμως να αποκλείονται και οι μέσες λύσεις.

Η θεραπεία, ασφαλώς, δεν εξαντλούνταν μόνο σε αυτές τις χειρουργικές μεθόδους αλλά αφορούσε και ένα ευρύ φάσμα πρακτικών που σχετίζονταν, μεταξύ άλλων, με τη δίαιτα και την πόση φαρμάκων. Οι πρακτικές αυτές διέφεραν από γιατρό σε γιατρό ενώ πολλές φορές ο ίδιος γιατρός προσάρμοζε την θεραπεία του σε κάθε ασθενή ξεχωριστά. Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, οι γιατροί δεν είχαν να προσφέρουν πάρα πολλά με αποτέλεσμα ο ρόλος τους να περιορίζεται στην διάγνωση της πανώλης και μάλλον, στην ανακούφιση του πανωλόβλητου⁸⁸. Από την στιγμή που κάποιος προσβαλλόταν από την πανώλη, οι πιθανότητες να θεραπευτεί ήταν ελάχιστες, δεδομένου ότι το ποσοστό θνησιμότητάς της, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές ανέρχονταν στο 60-80%.⁸⁹ Ο μόνος, ίσως, παράγοντας που αύξανε τις ελπίδες ανάνηψης ήταν η κράση του προσβληθέντος.

Κατά την διάρκεια μιας επιδημίας πανώλης, οι ίδιοι οι γιατροί εξέθεταν τους εαυτούς τους σε μεγάλο κίνδυνο όταν έρχονταν σε επαφή με τους πανωλόβλητους. Ο J. Byrne αναφέρει πως ειδικά οι χειρουργοί ιατροί πέθαιναν κατά δεκάδες, δεδομένου

⁸⁶Byrne J. Patrick, *Daily Life*, ό.π. σσ. 33-45

⁸⁷Crawshaw L. Jane Stevens, *Plague Hospitals*, σ. 156

⁸⁸Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, σσ. 282

⁸⁹Ο. π., σσ. 88-89

ότι αυτή η συγκεκριμένη ειδικότητα επιστρατεύονταν συχνά κατά τις περιόδους επιδημιών.⁹⁰

Ιστορικά, η βουβωνική πανώλη συνέχισε να παρουσιάζεται, με διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με το παρελθόν, στη γηραιά ήπειρο μέχρι τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα, ενώ στην Ανατολή, συμπεριλαμβανομένων και των βενετικών εδαφών, συνέχισε την πορεία της και αργότερα. Πολλοί λόγοι συνετέλεσαν στις καταστροφικές συνέπειες της επιδημίας στην κοινωνία της εποχής εκείνης. Από τη μία πλευρά, ενήργησε απροσδόκητα: η αιτία ήταν άγνωστη, υπήρχαν συχνά μοιραίες συνέπειες και καμία θεραπεία δεν φάνηκε να λειτουργεί. Από την άλλη πλευρά, όπως άλλωστε αναφέραμε και προηγουμένως, οι συνθήκες ζωής, τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στην πόλη ευνοούσαν την γοργή εξάπλωση της νόσου. Στις αρχές του 1348 είχε ήδη διαδοθεί από την Ιταλία⁹¹ σε όλη την κεντρική Γαλλία, μέχρι τον χειμώνα του ίδιου έτους στην νότια Αγγλία και στην συνέχεια στις Κάτω Χώρες. Όσον αφορά την Ευρώπη, η ασθένεια κατέστη ενδημική και ξεσπούσε συχνά μεταξύ του 14^{ου} και του 18^{ου} αιώνα σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, με την τελευταία μεγάλη έκρηξη να σημειώνεται στη Μόσχα, το 1771, η οποία καταμέτρησε περίπου εκατό χιλιάδες νεκρούς.⁹²

Κατά την εξέλιξη των επιδημιών επικρατούσε ατμόσφαιρα πανικού και παράνοιας, πολύ ευνοϊκή για την εκκόλαψη πλήθους άλλων αγριοτήτων, άσχετων με το φυσικό αποδεκατισμένο των πληθυσμών από την αρρώστια. Η εικόνα που μας δίνεται από την Ιταλία εκείνης της περιόδου είναι ενδεικτική της έλλειψης οργάνωσης από πλευράς των μηχανισμών εξουσίας, με τις λεηλασίες και τις τοπικές συγκρούσεις, τόσο ανάμεσα σε πλούσιες οικογένειες, όσο και ανάμεσα στις ίδιες τις ανταγωνίστριες πόλεις, να αποτελούν την καθημερινότητα⁹³. Στις περιοχές της σημερινής Γαλλίας και κυρίως στις σημερινές Γερμανικές περιοχές, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ενθάρρυνε και ένα μαζικό κύμα διωγμών κατά των Εβραίων, οι οποίοι έγιναν μισητοί, αφενός, λόγω του ότι ήταν τοκογλύφοι, αφετέρου, λόγω κάποιων λαϊκών δοξασιών, που φέρουν τις ρίζες τους ακόμα και στα χρόνια της πρώτης σταυροφορίας, οι οποίες τους συνέδεαν με τον Αντίχριστο. Οι συνέπειες αυτών των διωγμών ήταν τραγικές καθώς ολόκληρες κοινότητες είχαν ξεκληριστεί, ενώ μόνον στην Στουτγάρδη ο εξαγριωμένος λαός σκότωσε περίπου 2.000. Εβραίους.⁹⁴

⁹⁰Byrne J. Patrick, *DailyLife.*, ό.π., σ. 37

⁹¹Crouzet-Pavan Elizabeth, «Toward an ecological understanding», ό.π. σσ.39–64

⁹²Byrne J. Patrick, *Daily Life*, ό.π., σ. 12

⁹³Ziegler F. Steven, *Black Death*, ό.π., σσ. 32-33

⁹⁴Ο.π. σσ. 80-90

Ο τρόμος του θανάτου, οι δεισιδαιμονίες οδηγούσαν σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις και προσέθεταν πάντα στα θύματα της αρρώστιας και πλήθος άλλες απώλειες στις οποίες συγκαταλέγονται και οι στοχοποιημένες ομάδες για τις οποίες κάναμε λόγο παραπάνω. Άνθρωποι σε κατάσταση πανικού εγκατέλειπαν τις πόλεις και τις οικογένειές τους, ενώ οι ευγενείς πράξεις αλτρουισμού από γιατρούς και ιερείς επισκιάστηκαν από όλους όσοι υπό το κράτος του φόβου αρνήθηκαν να προσφέρουν την ιατρική τους βοήθεια σε ασθενείς ή να δώσουν την τελευταία μετάληψη στα θύματα της πανούκλας. Η πρακτική της άτακτης διαφυγής στην ύπαιθρο υπήρξε εξαιρετικά διαδεδομένη και μαρτυρείται σε όλα τα ευρωπαϊκά παραδείγματα, ωστόσο, εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για τη μετάδοση της ασθένειας και σε περιοχές εκτός αστικών κέντρων. Η κατάσταση γινόταν ακόμη πιο δύσκολη, όταν η επιδημία συνεχιζόταν για καιρό και τα θύματα αυξάνονταν. Ο πανικός και ο φόβος δεν άφηνε περιθώριο για την προετοιμασία ενός «καλού θανάτου». Όταν ο λοιμός έπληττε μία περιοχή δεν ήταν δυνατή η οργάνωση επικήδειων τελετών με τη συμμετοχή πλήθους με τις προβλεπόμενες δεήσεις και προσευχές προς την μνήμη και την ψυχή του εκλιπόντος.⁹⁵ Οι δρόμοι γέμιζαν πτώματα, τα οποία με δυσκολία μεταφέρονταν σε περιοχές μακριά από τα αστικά κέντρα. Τοποθετούνταν σε βαθιά χαντάκια, γεμάτα ασβέστη ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που λόγω του μεγάλου αριθμού των νεκρών, τα σώματά τους παρέμεναν άταφα στους δρόμους, ακόμα και στα κατώφλια των σπιτιών. Για τα θύματα της πανώλης, κατά την διάρκεια της επιδημίας, προβλεπόταν τοποθέτηση σωρών από πέτρες γύρω τους προκειμένου οι περαστικοί να θυμούνται και να διατηρούν στην μνήμη τους τον φόβο της επανεμφάνισής του λοιμού.⁹⁶ Κατά την επιδημία, επίσης, αποτελούσε πάγιο πρόβλημα η εύρεση κατάλληλων προσώπων για την ταφή, δεδομένου του φόβου που επικρατούσε σχετικά με τη μόλυνση που μπορεί να προξενήσει η επαφή με έναν νεκρό, θύμα της πανώλης.

Σημαντικές υπήρξαν, αναμφίβολα, και οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις στην Ευρώπη μετά το πέραςμα της πανώλης. Καθώς μεγάλες πόλεις της Ευρώπης ερήμωσαν, με τον πληθυσμό να έχει μειωθεί δραματικά, η επιστροφή σε ένα είδος κανονικότητας δεν γινόταν παντού με τους ίδιους ρυθμούς. Τα εργατικά χέρια στα αστικά κέντρα ήταν δυσεύρετα, με συνέπεια, τουλάχιστον κατά την πρώτη εικοσαετία μετά το πρώτο «χτύπημα» της πανώλης, την ραγδαία αύξηση των μισθών των εργατών.

⁹⁵ Gentilcore David, «The fear of disease and the disease of fear, *Fear in early modern society*», William G. Naphy Penny Roberts (έκδ.), Manchester University Press, Manchester 1997, σσ. 184–208

⁹⁶ Byrne J. Patrick, *Daily Life*, σσ. 94-102

Στην ύπαιθρο από την άλλη, η έλλειψη καλλιεργητών είχε επίσης ως συνέπεια να αυξηθούν τα ημερομίσθιά τους, αναγκάζοντας τους γαιοκτήμονες να προχωρήσουν σε οικονομικές παραχωρήσεις, προκειμένου να εξασφαλίσουν την παραμονή τους εκεί. Το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στην αγορά εργασίας αποτυπώνεται στα διατάγματα που εκδόθηκαν το 1349 και το 1351 στην Αγγλία αλλά και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, τα οποία ως σκοπό είχαν να περιορίσουν την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, ή καλύτερα, να το θέσουν υπό τον έλεγχο των Αρχών. Σε ό,τι αφορά τις τιμές των προϊόντων, αγροτικών και βιοτεχνικών, όπως είναι αυτονόητο, αυξήθηκαν αισθητά⁹⁷.

⁹⁷Ziegler F. Steven, *The Black Death*, ό.π., σσ. 193-211

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΩΛΗ

Οι πόλεις κράτη της Βόρειας Ιταλίας, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πανώλη και τις καταστροφικές συνέπειές της, ανέπτυξαν σχετικά νωρίς ένα σύνθετο αμυντικό σύστημα⁹⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα της βορείου Ιταλίας, μεταξύ του 1348 και του 1500 αναπτύχθηκαν πρωτοποριακές για την εποχή του υγειονομικές υπηρεσίες και υποδομές.

Πρωτοπόρος σε αυτή την εξέλιξη υπήρξε η Βενετία, η οποία δεχόταν τα πλήγματα της νόσου με μεγάλη συχνότητα: επί τρεις αιώνες, από το 1348 έως το 1630 ερχόταν αντιμέτωπη με θανατηφόρες επιδημίες κάθε επτά με οκτώ χρόνια. Ειδικότερα, η πόλη επλήγη τις ακόλουθες χρονιές: 1381–82, 1391, 1397, 1403, 1411, 1438, 1447, 1456, 1464, 1468, 1485, 1490 και το 1498.⁹⁹ Τη λαίλαπα θα αντιμετωπίσει, ωστόσο και κατά τους επόμενους αιώνες. Ένα καταστροφικό πλήγμα, που θα προκαλέσει τη δραματική μείωση του πληθυσμού της πόλης, ήταν εκείνο του 1576.¹⁰⁰ Ένα ακόμα μεγάλο ξέσπασμα, το τελευταίο για την πόλη των Τεναγών, θα συμβεί το 1630 – 31¹⁰¹, στη διάρκεια του οποίου η Βενετία θα χάσει 46.490 ανθρώπους¹⁰². Αυτή υπήρξε η τελευταία επιδημία για την ίδια την πόλη, η οποία μέχρι και το τέλος της βενετικής Δημοκρατίας, το 1797, θα μείνει αλώβητη από τη μάλιστα, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου, αλλά και της Ευρώπης. Ανεξάρτητα, όμως, από αυτό, η γεωγραφική της θέση, κυρίως όμως οι εμπορικές σχέσεις με την Ανατολή, εξακολουθούσαν και μετά το 1630 να αποτελούν να βρίσκονται σε ένα καλό επίπεδο.

Με αφετηρία την πεποίθηση ότι η πανώλη υπήρξε μολυσματική ασθένεια και το μίasma μπορούσε να «δημιουργηθεί» από τη σηπόμενη ύλη, οι Αρχές της πόλης έθεσαν από πολύ νωρίς σε λειτουργία ένα μηχανισμό άμεσης εποπτείας και του συστηματικού καθαρισμού των καναλιών της, της απολύμανσης των πηγαδιών ύδρευσης, της

⁹⁸ Carmichael G. Ann, «Plague legislation in the Italian Renaissance», *Bulletin of the history of medicine*, 57 (1983), σσ. 508–25

⁹⁹ Pullan Brian, *Rich and poor in Renaissance Venice: The social institutions of a Catholic state, to 1690*, Blackwell, Οξφόρδη 1971, σ. 219

¹⁰⁰ Βλ. Preto Paolo, *Peste e società a Venezia nel 1576*, Neri Pozza, Vicenza, 1984

¹⁰¹ Stephen R. Ell, «Venetian plague of 1630–1», *Janus* 73 (1986–90), σσ. 85–104

¹⁰² Cohn Samuel Kline Jr., *Cultures of Plague*, ό.π., σσ. 180–181

διακομιδής των σκουπιδιών και, τέλος, της απομάκρυνσης των λυμάτων από τον αστικό χώρο μέσω αποχετευτικών αγωγών. Ούτως ή άλλως, ο διαρκής αγώνας της πόλης για την επιβίωσή της σε ένα αφιλόξενο και επικίνδυνο φυσικό περιβάλλον είχε συμβάλει ήδη πριν την εμφάνιση της πανώλης στην ανάπτυξη μιας σύνθετης γραφειοκρατίας και επομένως υπήρχε τόσο η εμπειρία όσο και διαθέσιμο εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό για την υποστήριξη της συγκεκριμένης προσπάθειας. Οι μηχανισμοί αυτοί λοιπόν συνιστούν το Υγειονομείο το οποίο κατά τον 16^ο αιώνα είχε διευρύνει τις αρμοδιότητές του, αναλαμβάνοντας την εποπτεία πεδίων που δεν συσχετιζόνταν άμεσα με την υγεία, όπως της αγοράς τροφίμων, της πορνείας αλλά και της αγοράς μεταχειρισμένων αγαθών.

Συγκεκριμένα, η Βενετία, στην προσπάθειά της να περιορίσει τις καταστροφές της επιδημίας, όρισε, ήδη από το 1348, τρεις πατρικίους (*nobili*), οι οποίοι αναλάμβαναν δράση μόνο σε καιρό πανώλης. Αυτή η τακτική εφαρμόστηκε μέχρι και το 1485. Μετά τα αλλεπάλληλα ξεσπάσματα της νόσου ανάγκασαν τις Βενετικές Αρχές να ψηφίσουν τον διορισμό τριών ευγενών με τον τίτλο του προνοητή της Υγείας (*provveditoris opre la Sanita*) και διάρκεια θητείας ενός έτους. Στο διάταγμα όπου καθορίζονταν τα παραπάνω, προβλεπόταν και η παροχή πλήρους ελευθερίας στην άσκηση των καθηκόντων τους, ενώ τους παραχωρούνταν η δυνατότητα επιβολής ποινών οικονομικού χαρακτήρα. Οι ευγενείς αυτοί είχαν την ευχέρεια να διαθέτουν πόρους από το δημόσιο ταμείο άλατος για να καλύπτουν τακτικά και έκτακτα έξοδα. Μερικά χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1504, η εξουσία του υγειονομείου ενισχύθηκε. Στις αρμοδιότητές του προστέθηκε και η σύλληψη όσων θεωρούνταν ύποπτοι. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του ανακριτικού σταδίου μπορούσαν να ασκήσουν βασανιστήρια σε βάρος των κατηγορουμένων. Το 1535 ενδυναμώθηκε ακόμη περισσότερο η θέση και το έργο του, καθώς του αναγνωρίστηκε το ανέκκλητο των αποφάσεων του¹⁰³.

Από την άλλη, δεδομένης της μεταδοτικής φύσης της νόσου, έτσι όπως την αντιλαμβάνονταν οι σύγχρονές της κοινωνίες και οι μηχανισμοί, μεταξύ των οποίων και ο Βενετικός, προωθήθηκαν μέτρα με στόχο την πρόληψη της εισβολής της στα αστικά κέντρα. Το βενετικό κράτος, εκμεταλλευόμενο το δίκτυο των προξενικών της αρχών σε όλα τα σημαντικά εμπορικά κέντρα της Ανατολής, ζητούσε συστηματική ενημέρωση από τους προξένους της για την πορεία της πανώλης στην ευρύτερη περιοχή της αρμοδιότητάς του. Σε αυτό το πλαίσιο, με βάση το σχετικό περιεχόμενο των προξενικών

¹⁰³Ο. π. σ. 118

επιστολών, επέτρεπε ή απαγόρευε την επαφή με συγκεκριμένες γεωγραφικές ζώνες. Αυτό σε συνδυασμό με το μέτρο της καραντίνας, της απομόνωσης, δηλαδή, επιβατών και εμπορευμάτων για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα πριν την αποβίβασή τους στην πόλη ή στα λιμάνια της επικράτειάς της, μπορούσε να λειτουργήσει ανασταλτικά στην εξάπλωση της νόσου. Παράλληλα, οποιοδήποτε περιστατικό ύποπτου θανάτου έπρεπε να δηλωθεί στους ιερείς της ενορίας και από εκεί στις αρμόδιες υγειονομικές υπηρεσίες, προκειμένου να προβούν στις απαραίτητες ενέργειες, ώστε αν υπήρχε υποψία πανώλης να ακολουθήσει η διαδικασία της απομόνωσης των υπόπτων και της απολύμανσης του χώρου κατοικίας και εργασίας τους. Όταν, ωστόσο, η πανώλη εισέβαλε εντός του αστικού χώρου, η απομόνωση συνιστούσε το αποτελεσματικότερο μέτρο για τον διαρκή έλεγχο των κατοίκων, με την επιβολή αυστηρών απαγορεύσεων, που σχετίζονταν τόσο με τον περιορισμό των κατοίκων σε συγκεκριμένες περιοχές, όσο και τον καθορισμό συγκεκριμένων κυκλοφορίας¹⁰⁴.

Άμεσα συνδεδεμένο με τη λειτουργία των πρωτοκόλλων της απομόνωσης είναι και τα λοιμοκαθαρήρια (lazzaretti), τα ιδρύματα, δηλαδή, εντός των οποίων απομονώνονταν ασθενείς ή άτομα ύποπτα ως φορείς της ασθένειας για προκαθορισμένο χρονικό διάστημα, ανάλογα με την σοβαρότητα της κατάστασής τους και του τόπου προέλευσής τους. Τα ιδρύματα αυτά, χώροι νοσηλείας και απομόνωσης, υπήρξαν δημιούργημα της Βενετικής Πολιτείας¹⁰⁵. Το πρώτο λοιμοκαθαρήριο στην ιστορία της Ευρώπης θεμελιώθηκε στη βενετική λιμνοθάλασσα, στο νησάκι της Santa Maria di Nazaret, το 1423. Περίπου την ίδια περίοδο, η Βενετία μετέφερε τον θεσμό και στις κτήσεις της στην Ανατολή, με πρώτο το λοιμοκαθαρήριο στον Χάνδακα της Κρήτης και ακολούθως στις πόλεις του Κράτους της Στερεάς. Στην πόλη της Πάδοβα έχουμε την ίδρυση λοιμοκαθαρηρίου το 1437, ένα χρόνο αργότερα ιδρύεται στην Μπρέσια, το 1473 στη Βερόνα, στο Σάλο το 1484, και στο Μπέργκαμο το 1503, ενώ κατά τα τέλη του 16ου αιώνα, το 1588, ιδρύθηκαν και τα πρώτα μόνιμα λοιμοκαθαρήρια στην Κέρκυρα και στην Ζάκυνθο. Έναν αιώνα νωρίτερα, το 1485, η Βενετία θα αποκτήσει το δεύτερο λοιμοκαθαρήριο, το οποίο σε περιόδους επιδημιολογικής ηρεμίας είχε χαρακτήρα εμπορικού σταθμού για τα πλοία που έφταναν στο λιμάνι της πόλης από Δύση και, κυρίως, από την Ανατολή. Σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το Μιλάνο και η Φλωρεντία απέκτησαν με τη σειρά τους

¹⁰⁴Crawshaw L. Jane Stevens, *Plague Hospitals*, ό.π., σσ.79-107

¹⁰⁵Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Εναγή και Νοσοκομειακά Ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, ό.π., σσ. 25-33

λοιμοκαθαρτήρια εποχικού χαρακτήρα το 1448, η Μαδρίτη¹⁰⁶ αποκτά λοιμοκαθαρτήριο το 1438, η Νυρεμβέργη το 1498, η Βέρνη το 1536, ενώ, τέλος, η Δανία δεν είχε λοιμοκαθαρτήριο έως και το 1619 αλλά εφάρμοζε την πολιτική κατ'οίκον καραντίνας ήδη από την δεκαετία του 1580¹⁰⁷.

Σε πρώτη φάση, τα λοιμοκαθαρτήρια υποστηρίζεται ότι λειτουργούσαν κατά κάποιον τρόπο εκτάκτως, με σκοπό την αντιμετώπιση της εξαιρετικά μολυσματικής νόσου της πανώλης, έχοντας τον ρόλο περισσότερο ενός χώρου απομόνωσης. Με τον καιρό, οι μηχανισμοί εξουσίας, που είχαν αποκτήσει εμπειρία στη διαχείριση θεμάτων σχετικών με τη δημόσια υγεία συστηματοποίησαν τη χρήση των λοιμοκαθατηρίων με σκοπό τόσο να αποκλείσουν ή να περιορίσουν την εξάπλωση μιας πιθανής επιδημίας όσο και να προλάβουν την εισβολή της σε μια περιοχή¹⁰⁸.

Ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή, όλα τα ιδρύματα παρουσιάζουν πανομοιότυπα κοινά εξωτερικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά. Τα λοιμοκαθαρτήρια έχουν την μορφή φρουριακών κατασκευών. Διαθέτουν περίβολο με μία έξοδο. Στο εσωτερικό τους περιελάμβαναν ειδικούς χώρους αποθήκευσης των εμπορευμάτων και διαμερίσματα για την διαμονή των ταξιδιωτών. Τις υποδομές συμπλήρωναν πηγάδια ή κρήνες για την ύδρευση και ναοί. Σε ειδικά καταλύματα στεγάζονταν το νοσηλευτικό προσωπικό, διάφοροι αξιωματούχοι και ο ιερέας¹⁰⁹.

Επικεφαλής των λοιμοκαθατηρίων, ανώτατος στην κλίμακα της εσωτερικής διοικητικής ιεραρχίας, ήταν ένας αξιωματούχος- προϊστάμενος (prior). Στο έργο είχε βοήθεια από τους λεγόμενους «φύλακες των κλειδιών» (guardian dachiavi). Το υπόλοιπο προσωπικό αποτελείτο από πληθώρα υπαλλήλων επιφορτισμένων με ποικίλες ειδικότητες. Ανάμεσα τους βρίσκονταν γιατροί, νοσοκόμοι, βοηθητικό προσωπικό, στρατιώτες, φύλακες και νεκροθάφτες καθώς επίσης και ένας ιερέας για την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών των τροφίμων.¹¹⁰

Οι επιβάτες είτε πραγματοποιούσαν την καραντίνα τους εντός των πλοίων που τους μετέφερεαν είτε αποβιβάζονταν στα λοιμοκαθαρτήρια. Στη δεύτερη περίπτωση, ταξιδιώτες και έμποροι μεταφέρονταν στο ίδρυμα και περιορίζονταν στις αίθουσες που

¹⁰⁶Huguet-Termes Tereza, «Madrid hospitals and welfare in the context of the Habsburg empire» in Huguet-Termes T., Jon Arrizabalaga and Harold J. Cook (έκδ.), *Medical History Supplement*, τ. 29 Λονδίνο 2009, σ. 68.

¹⁰⁷Christensen Peter, «In these perilous times»: plague and plague policies in early modern Denmark', *Medical History*, 47/4 (2003), σ. 437

¹⁰⁸Crawshaw L. Janes, *Plague Hospitals*, ό.π., σσ. 3-5, 8-10

¹⁰⁹Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας...* σσ. ό.π., 152-153

¹¹⁰Crawshaw L. Janes., *Plague Hospitals*, ό.π., σσ. 79-107

προορίζοναν για τους εγκλείστους. Εκεί παρέμεναν για ορισμένο χρονικό διάστημα στη διάρκεια του οποίου υποβάλλονταν σε υγειονομικό έλεγχο, προκειμένου να διαπιστωθεί αν είχαν μολυνθεί από την πανώλη. Αυτή η πρακτική είχε ως αφετηρία την αντίληψη ότι η νόσος μπορούσε να εκδηλωθεί εντός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος¹¹¹. Εκτός των επιβατών, σε έλεγχο υποβάλλονταν και όλα τα εμπορεύματα τα οποία είχαν ως προορισμό τους τις τοπικές αγορές. Ο τρόπος απολύμανσης των διαφορετικών τύπων εμπορευμάτων και προσωπικών αντικειμένων των εγκλείστων και ο βαθμός της επικινδυνότητάς τους καταγράφονταν στις οδηγίες που εξέδιδε η μητρόπολη και ίσχυαν σε όλη την έκταση του βενετικού κράτους και στην ίδια τη Βενετία. Σύμφωνα με αυτούς τα προς κάθαρση αντικείμενα διακρίνονταν σε περισσότερο και λιγότερο επικίνδυνα. Ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στα σχοινιά, στα δέρματα, στα βαμβακερά, στα μάλλινα και στα μεταξωτά υφάσματα, στις γούνες με αποτέλεσμα να υποβάλλονται σε επίμονη διαδικασία απολύμανσης ενώ, ανάμεσα στα προϊόντα που περνούσαν στα λοιμοκαθατήρια από τα τέλη του 17^{ου}, ήταν ο καπνός και ο καφές. Δε δίδονταν, ωστόσο, η ίδια προσοχή στα χονδρά υφάσματα, τις κουβέρτες, ή τις τσόχες. Στην κατηγορία των μη δεκτικών στην νόσο προϊόντων ανήκαν τα είδη διατροφής, τα βότανα, τα φάρμακα· αυτά τα προϊόντα δίδονταν γρήγορα στους κατόχους τους. Τα ζώα επίσης υπόκειντο στις διαδικασίες της απολύμανσης, αφού τα έριχναν πρώτα στο νερό και στα πουλερικά έκοβαν τις φτερούγες. Επίσης απολυμαινόταν και η αλληλογραφία με κάπνισμα από ένα μίγμα περιείχε θειάφι, νιτρικό αλάτι και λιβάνι.¹¹²

Τα λοιμοκαθατήρια αποτέλεσαν τα σημαντικότερα όπλα κατά της πανώλης για την Βενετία από τον 15^ο αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα περίπου¹¹³. Αποτέλεσαν, επίσης, και το κέντρο βάρους της βενετικής πολιτικής στην οργάνωση της στρατηγικής της στον τομέα της δημόσιας υγείας. Η Βενετική Γερουσία, όπως αναφέρθηκε, το 1423, ίδρυσε το πρώτο ειδικό ίδρυμα για την απομόνωση και περίθαλψη των πανωλόβλητων και τον έλεγχο των πλοίων που χρησιμοποιούσαν το λιμάνι της. Ήταν ένα κέντρο ιατροκοινωνικών υπηρεσιών με σκοπό την προστασία του πληθυσμού από τις επιδημίες και ιδιαίτερα εκείνης της πανώλης. Εντούτοις, σύμφωνα με την Jane L. Stevens Crawshaw, «δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να μας υποδεικνύει ότι τα λαζαρέτα έδρασαν κατασταλτικά στην μείωση της πανώλης κατά τους δύο πρώτους αιώνες από την

¹¹¹Porter Dorothy, *Health, Civilization*, σ. 34

¹¹²Crawshaw Janes I. Stevens, *Plague Hospitals*, ό.π., σσ. 206-231

¹¹³Ο.π.,σσ. 139-245

ίδρυσή τους, παρόλο που η αρχική τους πρόθεση ήταν αυτή»¹¹⁴. Αδιαμφισβήτητο παραμένει πάντως το γεγονός, πως η θεμελίωση των lazzeretti ως θεσμού προβίβασε την φήμη της Βενετίας, καθιστώντας την υπόδειγμα στην σφαίρα της δημόσιας υγείας,¹¹⁵ ενώ από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα αρχίζουν να κτίζονται και στις υπόλοιπες περιοχές της Ευρώπης¹¹⁶.

Τα λοιμοκαθαρτήρια υπάγονταν στην δικαιοδοσία του Υγειονομείου. Συνεπώς το διοικητικό προσωπικό των λοιμοκαθαρητηρίων απαρτιζόνταν από υπαλλήλους προερχόμενους από το Υγειονομείο¹¹⁷. Οι επικεφαλής τους, ανάμεσα σε πληθώρα υποχρεώσεων, ήταν υπεύθυνοι, σε συνεργασία με τον γραφέα (scrivano), για τον έλεγχο των πλοίων και των εμπορευμάτων τους, δηλαδή στη ουσία για την υπαγωγή τους σε καραντίνα, ακόμα και σε καιρούς που δεν υπήρχε επιδημία. Πολλές φορές η διαδικασία αυτή ήταν εξαιρετικά χρονοβόρα και επίπονη¹¹⁸.

¹¹⁴Ο.π,σ. 10

¹¹⁵Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης*, σ.269

¹¹⁶Crawshaw Jane L. Stevens., *Plague Hospitals*, σσ. 22-25

¹¹⁷Ο. π., σ. 36

¹¹⁸Ο. π., σ. 80

ΥΓΕΙΟΝΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΛΟΙΜΟΚΑΘΑΡΤΗΡΙΑ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Η Γαληνοτάτη, όπως και όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις της περιόδου, αισθανόταν αδύναμη μπροστά στις εισβολές των επιδημιών, παρά την πρόιμη οργάνωση υγειονομικών υπηρεσιών και την θεμελίωση ιδρυμάτων με στόχο τη διαχείριση του φαινομένου της πανώλης και την εν μέρει αντιμετώπισή του. Οι υγειονομικοί αυτοί θεσμοί, σε συνδυασμό με την εμπειρία του μηχανισμού κατά την αντιμετώπιση των έκτακτων συνθηκών μίας επιδημίας πανώλης, μεταφέρθηκαν νωρίς και στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής. Σε αυτό το πλαίσιο, στην Κρήτη, σε χρόνους σχεδόν παράλληλους με το βενετικό κέντρο, θα θεμελιωθούν τα πρώτα λοιμοκαθαρητήρια της ανατολικής Μεσογείου και θα λειτουργήσουν υγειονομία.

Τα υγειονομία της νήσου λειτουργούσαν με την ίδια αυστηρότητα με την οποία λειτουργούσαν στη Βενετία.¹¹⁹ Στη Βενετία, η υγειονομική υπηρεσία (Ufficio di Sanità) που, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν αρμόδια για την υγειονομική πολιτική, είχε ευρείες αρμοδιότητες, πολλές από τις οποίες αφορούσαν μεταξύ των άλλων και τον έλεγχο των «φτωχών», οι συνθήκες διαβίωσης των οποίων θεωρούνταν ότι ήταν ευνοϊκές για την εξάπλωση της πανώλης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το σύστημα της «κοινωνικής πολιτικής» ήταν στενά συνδεδεμένο με την υγειονομική πολιτική. Η δημιουργία, λοιπόν, ειδικών ιδρυμάτων, όπου θα στεγάζονταν οι φτωχοί, όπως και ο καθορισμός συγκεκριμένων αστικών χώρων, όπου θα επιτρεπόταν η επαιτεία, πρέπει να ιδωθούν από την σκοπιά ενός ευρύτερου ελέγχου στα πλαίσια μιας πολύπλοκης υγειονομικής πολιτικής.¹²⁰ Η ίδια πολιτική παρατηρείται και στις βενετικές κτήσεις. Η προσαρμογή, ωστόσο, των δομών της Βενετίας στις κτήσεις αυτές ήταν αναπόφευκτη, λόγω των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, που, ασφαλώς, δεν μπορούν να παραγνωριστούν.

Στην Κρήτη, για τις ευάλωτες ομάδες των φτωχών, που δεν είναι σε θέση να πληρώσουν τους γιατρούς, τα διάφορα ιδρύματα προσφέρουν στέγη, περίθαλψη και θεραπεία, αν και σε εξαιρετικά μικρό αριθμό ενδεών, γεγονός που καθιστά σαφές ότι το πρόβλημα της φτώχειας δεν μπορούσε στην ουσία του να αντιμετωπιστεί. Αυτά

¹¹⁹Τσιρπανλής Νικόλαος, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)». *Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. «Δωδώνη», Παράρτημα, αρ. 23, Ιωάννινα 1985, σσ. 115 - 118

¹²⁰Βλ. Pullan Brian, *Rich and poor in Renaissance Venice*.ό.π., σσ. 34-47

χρηματοδοτούνταν από ποικίλους φορείς, μεταξύ των οποίων η Βενετική Πολιτεία, η καθολική Εκκλησία, η ορθόδοξη Εκκλησία, θρησκευτικές αδελφότητες, όπως και διάφοροι ιδιώτες¹²¹. Όσο δε αφορά τα ιδρύματα των λοιμοκαθαρηρίων, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, κατά τον τελευταίο αιώνα, κυρίως δε μετά το 1595, παρατηρείται η ανάπτυξη, συστηματοποίηση αλλά και διεύρυνση του φάσματος των λειτουργιών τους. Η ίδια συστηματοποίηση παρατηρείται και αναφορικά με τις νοσηλευτικές υπηρεσίες του πρώτου στρατιωτικού νοσοκομείου, που ιδρύεται στον Χάνδακα τον 16^ο αιώνα και φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο υγειονομικό σύστημα της πόλης.¹²² Περίπου την ίδια περίοδο, τόσο λοιμοκαθαρήρια, όσο και νοσοκομειακά ιδρύματα εμφανίζονται και στην περιφέρεια της Κρήτης. Οι εξελίξεις αυτές, πέραν του ότι αντανakλούν τις γενικότερες προόδους της Ευρώπης στον τομέα αυτόν και δεδομένου ότι περιέχονται αποκλειστικά στην εποπτεία των πολιτικών Αρχών, έχουν ως κύριο στόχο την διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης και την «ενσωμάτωση περιθωριακών ομάδων στο πολιτικό οικοδόμημα»¹²³. Παράλληλα, αντανakλούν τη σταδιακή εγκαθίδρυση νέων μορφών ελέγχου, που διενεργούνται διαμέσου ενός εκτεταμένου δικτύου, το οποίο κατατέμνει τον πληθυσμό με βάση τις αποκλίσεις από αυτό που θεωρείται κανονικό ή φυσιολογικό.¹²⁴

Σε περιόδους επιδημιολογικής ηρεμίας, στο Χάνδακα επικεφαλής του υγειονομείου υπήρχαν αξιωματούχοι, όλοι ντόπιοι ευγενείς μέλη των αστικών συμβουλίων, από τα οποία εκλέγονταν με περιορισμένη θητεία.¹²⁵ Ανώτατη υγειονομική αρχή στο Βασίλειο της Κρήτης ήταν το Ufficio di Sanità, δηλαδή το γραφείο υγείας ή υγειονομείο. Οι Provedditori alla Sanità, δηλαδή οι «προβλεπτές επί της υγείας» ή υγειονόμοι, προΐσταντο του γραφείου. Είχαν διετή θητεία και ο αριθμός τους αυξομειωνόταν ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Συνήθως ήταν τέσσερις Βενετοί ευγενείς της Κρήτης που εκλέγονταν από τις βενετικές αρχές και σε περιόδους επιδημιών είχαν αυξημένες εξουσίες και αρμοδιότητες, μεταξύ άλλων και το δικαίωμα επιβολής τιμωρίας σε απείθαρχους κατοίκους, που με την συμπεριφορά τους παραβίαζαν τους υγειονομικούς κανόνες, θέτοντας σε κίνδυνο την υγεία του πληθυσμού.¹²⁶

¹²¹Παπαδία Λάλα Ανασταία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, ό.π., σσ. 25-33

¹²²Ο.π., σ. 174

¹²³Ο.π., σσ. 201-202

¹²⁴Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας...*, ό.π., σσ. 96-98

¹²⁵Παπαδάκη Ασπασία, «Αξιώματα», ό.π., σ. 110

¹²⁶Ραμουτσάκη Ιωάννα, «Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας

Ο θεσμός, λοιπόν, του λοιμοκαθαρηρίου μεταφέρθηκε σχετικά σύντομα σε όλη τη βενετική επικράτεια, στο πλαίσιο εφαρμογής στις κτήσεις της Ανατολής της βενετικής υγειονομικής πολιτικής. Οι βενετικές κτήσεις, με τα λιμάνια και τις εμπορικές δραστηριότητες, όπως κατ' επανάληψη έχει σημειωθεί, ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένες στον κίνδυνο της πανώλης και θεωρητικά, μπορούσαν να αποτελέσουν πηγή κινδύνου όχι μόνο για τις αποικίες αλλά και για την ίδια τη Μητρόπολη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην Κρήτη, από πλευράς βενετικών αρχών, δεδομένου ότι η πρώτη υπήρξε αναμφίβολα η σημαντικότερη ναυτική και εμπορική βάση της βενετικής αυτοκρατορίας στην Μεσόγειο¹²⁷.

Σε προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε συνοπτικά στις κύριες λειτουργίες των λοιμοκαθαρηρίων της Βενετίας, καθώς και στους κύριους συντελεστές τους. Οι ίδιες δομές ουσιαστικά εφαρμόστηκαν και στις ελληνικές κτήσεις. Σε γενικές γραμμές, αρχιτεκτονικά και λειτουργικά τα λοιμοκαθαρήρια παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, δίχως να αποτελεί εξαίρεση η Κρήτη. Τα βασικά τους γνωρίσματα ήταν η φρουριακού τύπου κατασκευή, η ύπαρξη περίβολου καθώς και οι ελάχιστες ή ακόμη και μία έξοδοι. Εσωτερικά αποτελούνταν από μεγάλες αποθήκες για την αποθήκευση των εμπορευμάτων, ειδικούς χώρους για τον έλεγχο των προϊόντων και ένα προαύλιο. Υπήρχαν διαμερίσματα – καταλύματα για την παραμονή των ανθρώπων που βρίσκονταν σε καραντίνα, τα κελιά της στρατιωτικής φρουράς, ένα πηγάδι, καθώς και το μαγειρείο. Για τις λατρευτικές ανάγκες των εκάστοτε εγκλειστών ή των ανθρώπων που βρίσκονταν υπό εξέταση, υπήρχε ναός. Στο χώρο του λοιμοκαθαρηρίου διέμενε και το νοσηλευτικό προσωπικό, το βοηθητικό προσωπικό και ο ιερέας¹²⁸.

Συγκεκριμένα, το κτηριακό συγκρότημα της μονής του Αγίου Γεωργίου, για την οποία θα γίνει εκτεταμένα λόγος εν συνεχεία, όπου στεγάστηκε το ομώνυμο λοιμοκαθαρήριο, δεν αποκλίνει από το πρότυπο που περιγράψαμε. Περιγράφεται ως κτήριο «*τετραγωνισμένο δηλαδή, περίκλειστο κτίσμα, με λιγοστές εξωτερικές εισόδους, και, στο εσωτερικό του, πλέγμα κατασκευών για ειδικές χρήσεις: κατοικίες των μελών του διοικητικού προσωπικού, δωμάτια περιορισμού των ασθενών κατά τις εποχές*

στην Κρήτη», *Δέλτος* 15/7 (1998), σσ. 7-13

¹²⁷Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595)», *Le Infezioni in Medicina* 1 (2014), σσ. 69-82

¹²⁸Παπαδία-Λάλα Ανασταία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα ό.π.*, σ.151

*εμφάνισης της πανώλους, τμήματα για τη φιλοξενία των αποκλεισμένων σε quarantine...».*¹²⁹

Όπως και ως προς την αρχιτεκτονική του, έτσι και όσον αφορά το προσωπικό καθώς και την διοίκηση, το λοιμοκαθακτήριο του Αγίου Γεωργίου, έχει μόνο λίγες αποκλίσεις από το αντίστοιχο της Βενετίας. Επικεφαλής του ιδρύματος είναι οι *priori*, οι οποίοι διέμεναν στα ιδρύματα. Στο Χάνδακα, οι *priori* δεν ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της τοπικής κοινωνίας. Κατά κανόνα ήταν ξένοι, πράγμα που οφειλόταν πιθανότατα στην απροθυμία και την προκατάληψη που υπήρχε εξαιτίας της σύνδεσης του ιδρύματος με την ασθένεια και τον θάνατο. Ωστόσο, ο επικεφαλής στηριζόταν από την Διοίκηση της Κρήτης. Καθήκον του ήταν η διοίκηση και η φροντίδα της μονής, καθώς και των τροφίμων του ιδρύματος. Δύο άμισθοι βενετοί ευγενείς λειτουργούσαν ως οικονομικοί διαχειριστές και μια τετραμελής επιτροπή βενετών ευγενών ήταν επιφορτισμένη στο να διευρύνει τις εισοδηματικές πηγές του.¹³⁰

Ένας έμμισθος πρακτικός γιατρός έμενε μόνιμα στο μοναστήρι, ενώ υπήρχε και έμμισθο νοσηλευτικό προσωπικό το οποίο είχε ως κύρια αρμοδιότητά του την φροντίδα του ασθενή. Ο ιερέας αναλάμβανε τόσο την τέλεση των λειτουργιών όσο και την εξομολόγηση των πιστών, ενώ το υπόλοιπο προσωπικό απαρτιζόταν από έναν υπάλληλο επιφορτισμένο με την είσπραξη των εσόδων, το βοηθητικό προσωπικό που ασχολούνταν με την καθαριότητα και το μαγείρεμα, καθώς και τους νεκροθάφτες.¹³¹

Αυτά τα ιδρύματα είχαν διττό χαρακτήρα λειτουργίας: αφενός, εστίαζαν στην πρόληψη της νόσου, και αφετέρου, στην παροχή φροντίδας προς τους ασθενείς. Αναμφίβολα όμως λειτουργούσαν και ως χώροι απομόνωσης των προσβεβλημένων από τη νόσο, οι οποίοι αποτελούσαν κίνδυνο για την πόλη, όπως αποδεικνύεται άλλωστε και κατά την περίπτωση της επιδημίας του 1592¹³². Από το 1400 έως και την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς, αποτελούσαν ένα ιδιότυπο κέντρο υγειονομικών υπηρεσιών. Με άλλα λόγια, είχαν ως κύριο στόχο την πρόληψη της μετάδοσης της πανώλης, που ενδημούσε στην ανατολική Μεσόγειο καθώς η νόσος αυτή αποτελούσε βασική αιτία αποδεκατισμού του πληθυσμού. Η πρόληψη της εξάπλωσής της επιχειρούνταν με τον εγκλεισμό των προσβεβλημένων και των δυνάμει

¹²⁹Ο.π. σ. 154

¹³⁰Ο.π. σ. 161

¹³¹Ο.π., σ. 161

¹³²Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σ. 279

φορέων της νόσου στο χώρο του λοιμοκαθαρηρίου, μέχρι και την ίασή του ή, μέχρι την ύφεση του εκάστοτε λοιμού¹³³.

Όσον αφορά την τοποθεσία των λοιμοκαθαρηρίων, συνήθως βρίσκονταν κοντά σε λιμάνια και μακριά από πηγές για την αποφυγή μόλυνσης του υδροφόρου ορίζοντα. Τόσο τα εμπορεύματα όσο και οι επιβάτες των πλοίων υποβάλλονταν σε συστηματικούς ελέγχους, προκειμένου να επιβεβαιωθεί ότι όλα ήταν φυσιολογικά. Περιορίζονταν σε ειδικούς χώρους του ιδρύματος για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ανάλογα με την επιδημιολογική κατάσταση της περιοχής από όπου προέρχονται και αναλόγως με την υγειονομική της πολιτική¹³⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο για τα πλοία, τους επιβάτες και τα εμπορεύματα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η απομόνωση διαρκούσε 40 ημέρες, χρονικό διάστημα από όπου έλαβε το όνομά της και η καραντίνα.¹³⁵ Αντίθετα, αν προέρχονταν από άλλες περιοχές, στις οποίες εφαρμόζονταν υγειονομικοί κανόνες, η παραμονή στο λοιμοκαθαρητήριο μπορούσε να έχει μικρότερη διάρκεια. Αν βέβαια, στα πλοία είχαν σημειωθεί κρούσματα ή προέρχονταν από πανωλόβλητες περιοχές τότε το χρονικό διάστημα της απομόνωσης μπορούσε να αυξηθεί.¹³⁶

Στο Χάνδακα, οι χώροι που λειτούργησαν ως λοιμοκαθαρητήρια την περίοδο της βενετοκρατίας ήταν τρεις. Το πρώτο, στεγάστηκε στην μονή του Αγίου Λαζάρου από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, όταν, δηλαδή, η πανώλη χτύπησε για πρώτη φορά την Κρήτη, με σκοπό τόσο την θεραπεία των πληγμένων από την πανώλη, όσο, και κατά κύριο λόγο, τον αποκλεισμό τους. Η καθολική μονή του Αγίου Λαζάρου βρίσκονταν έξω από τον Χάνδακα, extraburgos, στα δυτικά της πόλης και συγκεκριμένα, έξω από την πύλη του Παντοκράτορα. Το δεύτερο λοιμοκαθαρητήριο, που είναι και το σημαντικότερο, δεδομένου ότι η λειτουργία του, στην οποία έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση οι αρχές, κατέστη αναγκαία λόγω της ανεπάρκειας του προηγούμενου λοιμοκαθαρητηρίου, ιδρύθηκε, όπως θα δούμε και εν συνεχεία, το 1456, στην μονή του Αγίου Γεωργίου. Το τρίτο, τέλος, στεγάστηκε στον ναύσταθμο κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα από τους Οθωμανούς.¹³⁷ Παράλληλα, η βραχονησίδα την

¹³³Crawshaw L. Janes, *Plague Hospitals*, ό.π., σσ. 1-26

¹³⁴Panzac Daniel, *Quarantaines et Lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVII – XX) siècle*, Aix – en – Provence **1986** σσ.

¹³⁵Crawshaw L. Janes, *Plague Hospitals*, σ. 7

¹³⁶Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας*, ό.π., σσ.149-152

¹³⁷Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*,ό.π, σσ. 152

Ντίας, που βρισκόταν βορειότερα του Χάνδακα, χρησίμευε για τον προληπτικό έλεγχο των πλοίων και των επιβατών τους.

Όταν το 1456 η πανώλη έπληξε την Κρήτη για ακόμη μία φορά, οι βενετικές αρχές του νησιού ανέθεσαν σε τέσσερεις Βενετούς ευγενείς από τον Χάνδακα να εισηγηθούν μέτρα σχετικά με τους πανωλόβλητους. Η επιτροπή εισηγήθηκε να μετατραπεί σε λοιμοκαθακτήριο η μονή του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηρίου¹³⁸ στην ανατολική πλευρά της πόλης που θα κάλυπτε τις αυξημένες ανάγκες του νησιού, καθώς η απομόνωση των προσβεβλημένων από την νόσο αποτελούσε επιτακτική ανάγκη κάτι που δεν μπορούσε να καλύψει ο περιορισμένος χώρος του Αγίου Αντωνίου. Συγκεκριμένα, το μοναστήρι όπου θα στεγάζονταν το νέο λοιμοκαθακτήριο βρισκόταν στην θέση Μαντράκι στην Αλικαρνασσό. Η τοποθεσία ήταν ιδανική καθώς ήταν προσβάσιμο, τόσο από τη θάλασσα, όσο και από την στεριά και ταυτόχρονα δεν ήταν κοντά στον αστικό ιστό. Αναφέραμε προηγουμένως, πως σύμφωνα με τις σωζόμενες περιγραφές, δεν απέκλινε από το πρότυπο των αντίστοιχων ιδρυμάτων της Βενετίας. Κατά τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, αλλά και πριν το ξέσπασμα του μεγάλου λοιμού του Χάνδακα, το λοιμοκαθακτήριο αυτό φαίνεται πως λειτουργούσε με επάρκεια βάσει αυστηρών κανονισμών, πράγμα που δεν ίσχυσε στα χρόνια της πανώλης, του 1592-95, στη διάρκεια της οποίας παρατηρήθηκαν προβλήματα στη λειτουργία του, οφειλόμενες σε ποικίλους λόγους, με συνέπεια να χαθεί η αξιοπιστία του ιδρύματος¹³⁹.

Σε περιόδους, λοιπόν, έξαρσης των επιδημιών οι χώροι του λοιμοκαθακτηρίου του Αγίου Γεωργίου αποδεικνύονταν ανεπαρκείς. Αυτό φάνηκε έντονα στο λοιμό που μόλις προαναφέρθηκε¹⁴⁰, καθώς τότε έγινε σαφές ότι το ίδρυμα αυτό δεν ήταν σε θέση να στεγάσει τον μεγάλο αριθμό των πληγέντων. Μετά τη λήξη του λοιμού το 1595, οι Αρχές προχώρησαν στην πλήρη ανασυγκρότηση του ιδρύματος στο πλαίσιο λήψης αυστηρότερων και αποτελεσματικότερων μέτρων για την πρόληψη και τον περιορισμό των επιδημιών. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις επεκτάθηκαν με την προσθήκη νέων κτισμάτων ώστε να νοσηλεύονται περισσότεροι τρόφιμοι. Παράλληλα, καθώς δημιουργήθηκε η ανάγκη σύστασης ενός τακτικού οργάνου για την εισροή πόρων, που θα δίνονταν κυρίως για τις επισκευές, η διοίκηση της Κρήτης προέβη στην έκδοση διατάξεων με σκοπό την *«κάλυψη λειτουργικών εξόδων, τακτικών και έκτακτων, του*

¹³⁸Τσιρπανλής Νικόλαος, «Κατάστιχο εκκλησιών», ό.π., σσ. 115 - 118

¹³⁹Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », σσ. 69-82

¹⁴⁰Μαρμαρέλη-Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», σσ 549-564

*ίδιου του λοιμοκαθαρητηρίου»*¹⁴¹. Από το 1597, λοιπόν, δύο χρόνια, δηλαδή, μετά το πλήγμα που υπέστη ο Χάνδακας, σύμφωνα με τις νέες διατάξεις, όλα τα προς διακίνηση εμπορεύματα από το λιμάνι του Χάνδακα, έπρεπε να περνάνε από το χώρο του λοιμοκαθαρητηρίου του Αγίου Γεωργίου για υγειονομικό έλεγχο. Οι ιδιοκτήτες έπρεπε να καταβάλουν ειδικό δασμό επί της αξίας των εμπορευμάτων, πράγμα που γινόταν μέσα από μια πολύπλοκη γραφειοκρατική διαδικασία με το πέρας της οποίας τους χορηγούνταν τα πιστοποιητικά. Το ύψος του ποσού που έπρεπε να καταβάλουν οι έμποροι που στάθμευαν αναγκαστικά στον Άγιο Γεώργιο, ανέρχονταν στο 1,5% επί της αξίας του προϊόντος για τους ξένους υπηκόους και στο 1% για τους Βενετούς. Όμως, τα έσοδα του ιδρύματος δεν προέρχονταν μόνον από τους δασμούς. Τόσο οι διάφορες χορηγίες, και κατά κύριο λόγο αυτές του δημοσίου, όσο και τα περιουσιακά στοιχεία που είχε στην κατοχή του μέσα από κληροδοτήματα και δωρεές, εξασφάλιζαν σημαντικές πηγές εσόδων¹⁴².

Ταυτόχρονα με τον έλεγχο των εμπορευμάτων διενεργούνταν και ο υγειονομικός έλεγχος, όπως είναι αυτονόητο, στα πληρώματα και στους επιβάτες των πλοίων που έφταναν στο λιμάνι του Χάνδακα. Τα πλοία, όπως σημειώθηκε παραπάνω, υποβάλλονταν σε έλεγχο ανάλογα με τον τόπο προέλευσης και από το περιεχόμενο των ναυτιλιακών εγγράφων.

Η Κρήτη, όπως κατ' επανάληψη έχει σημειωθεί, ήταν ευάλωτη σε επιδημίες. Αυτό, εντούτοις, δεν οφειλόταν μόνο στις αυξημένες εμπορικές δραστηριότητες με την Ανατολή, αλλά και στο βενετικό πολεμικό στόλο, που παρέμενε για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα στα λιμάνια του νησιού και που προηγουμένως είχε διαπλεύσει στη Μεσόγειο και είχε αγκυροβολήσει στα διάφορα λιμάνια της. Η επικινδυνότητα, σε συνδυασμό με την ανάγκη αποφυγής του κινδύνου της πανώλης, όπως και η ανάγκη ύπαρξης ενός ειδικού χώρου για ανθρώπους που έχουν ήδη προσβληθεί από αυτήν, κατέστησαν αναγκαία τη δημιουργία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στις αρχές του 17^ο αιώνα ιδρύεται το λοιμοκαθαρητήριο των Χανίων και περίπου την ίδια περίοδο αυτό του Ρεθύμνου. Οι εργασίες για την ολοκλήρωσή του ιδρύματος των Χανίων συνάντησαν αρκετές δυσκολίες, λόγω έλλειψης των απαιτούμενων κεφαλαίων, εμπόδιο που προσπεράστηκε όταν δόθηκαν τα απαιτούμενα χρήματα, ύστερα από σχετική απόφαση της ίδιας της βενετικής Γερουσίας. Τελικά κτίστηκε πάνω σε μια

¹⁴¹ Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, ό.π., σ. 159

¹⁴² Ο. π., σ. 166

βραχονησίδα, στο δυτικό τμήμα της πόλης. Το λοιμοκαθαρητήριο του Ρεθύμνου ήταν στεγασμένο στο λιμάνι της πόλεως όπου λειτουργούσε ως σταθμός απολύμανσης και προληπτικού ελέγχου παρά ως θεραπευτήριο. Τόσο το ίδρυμα των Χανίων όσο και του Ρεθύμνου ακολουθούσαν το διοικητικό πρότυπο οργάνωσης του αντίστοιχου ιδρύματος του Χάνδακα¹⁴³.

Μέσα από τις αρχειακές πηγές αναδύεται τόσο ο ρόλος των λοιμοκαθαρητηρίων όσο και οι συμπεριφορές των ανθρώπων της εποχής απέναντι στον «προθάλαμο του θανάτου», όπως συχνά χαρακτηρίζονταν τα ιδρύματα αυτά, τα οποία με κάθε τρόπο προσπαθούσαν να αποφύγουν. Θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε μερικά περιστατικά, ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι βίωναν την «εμπειρία» του λοιμοκαθαρητηρίου. Σύμφωνα με τα καταγεγραμμένα στοιχεία, κάποιιοι από τους έγκλειστους ήταν αξιωματούχοι, άλλοι υπάλληλοι του ιδρύματος, άλλοι νοτάριοι, άλλοι έγκριτα μέλη της κρητικής κοινωνίας, όλοι τους αδιακρίτως θύματα της νόσου, με την ίδια αρνητική διάθεση απέναντι στην προοπτική του εγκλεισμού και με τάσεις φυγής. Ακόμη και ο πρόεδρος του λοιμοκαθαρητηρίου ο Θωμάς Πατσιδιώτης, θύμα και ο ίδιος της πανώλης, δραπέτευσε το 1523. Οι βενετικές αρχές διέταξαν την άμεση σύλληψη του, δίνοντας μάλιστα αμοιβή 50 υπέρπυρων σε όποιον τον εντόπιζε.¹⁴⁴ Η προκήρυξη αυτή αποδεικνύει περίτρανα το πόσο σημαντικό ήταν για τις αρχές να προστατεύσουν την πόλη του Χάνδακα και τον πληθυσμό της από την νόσο μέσα από την .

Σε αυτές τις περιπτώσεις οι αρχές, δεδομένου του κινδύνου που ελλόχευε όταν ένας πανωλόβλητος δραπέτευε, επιδείκνυαν ιδιαίτερη σκληρότητα. Αυτό αποδεικνύεται και στην περίπτωση του Zuan Piastro, ο οποίος είχε αφαιρέσει ρούχα από τον πατέρα του, θύματος της πανώλης, και περιφερόταν με αυτά. Οι Αρχές, εν προκειμένω, επέδειξαν ιδιαίτερη αυστηρότητα, προειδοποιώντας πως θα τον καταδίκασαν σε θάνατο αν δεν παραδινόταν οικειοθελώς. Με ιδιαίτερη αυστηρότητα αντιμετωπιζόνταν και όσοι υπέθαλπταν ανθρώπους που είχαν προσβληθεί από την πανώλη¹⁴⁵.

Ο φόβος απέναντι στην ασθένεια ήταν τόσο μεγάλος ώστε ακόμη και πολλοί γιατροί να αρνούνταν να εκτελέσουν το καθήκον τους. Υπήρχαν όμως και εκείνοι οι γιατροί που με σθένος και θάρρος προσπαθούσαν να συμπαρastaθούν στους ασθενείς, βάζοντας σε κίνδυνο την ζωή τους. Αν και φαίνεται πως λάμβαναν κάποιες

¹⁴³Ο. π., σσ. 189-195

¹⁴⁴Ο.π., σ. 155

¹⁴⁵Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σ. 277

στοιχειώδεις προφυλάξεις, δεν υπάρχουν πληροφορίες στις πηγές που να κάνουν λόγο για την χρήση ειδικών στολών από πλευράς του ιατρικού προσωπικού του λοιμοκαθαρτηρίου. Η στενή επαφή των επαγγελματιών της υγείας και με τους ασθενείς είχε, ασφαλώς, ως συνέπεια, ορισμένα από τα θύματα της νόσου να εντοπίζονται στον κύκλο των θεραπόντων ιατρών.

Στην Κρήτη, όπως άλλωστε και στην Ευρώπη, οι γιατροί διακρίνονται στους φυσικούς γιατρούς και στους χειρουργούς. Στις τάξεις των «*ιατροφύζικων*», όπως αλλιώς αποκαλούσαν στην Κρήτη τους γιατρούς που ήταν αποφοίτοι των πανεπιστημίων, υπήρχαν και πολλοί Εβραίοι όπως και Ιταλοί¹⁴⁶. Αξίζει να αναφερθεί πως οι Κρήτες διδάκτορες της ιατρικής (*dotori di medicina*) σπούδαζαν στα πανεπιστήμια μεγάλων ιταλικών πόλεων και ανήκαν στις υψηλές τάξεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης.¹⁴⁷

Οι βενετικές Αρχές, προφανώς αντιλαμβάνονταν τον καίριο ρόλο των γιατρών στον καιρό της πανώλης και φαίνεται ότι επιβράβευαν όσους αδιάκοπα εκτελούσαν τα καθήκοντά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Εβραίου γιατρού Samuel Casani, ο οποίος πρόσφερε τις ιατρικές του υπηρεσίες στους ασθενείς της νόσου και μάλιστα δωρεάν.¹⁴⁸

Στο παράδειγμα της Κρήτης παρατηρούμε την σταδιακή συστηματοποίηση των υγειονομικών πολιτικών, αλλά και την τάση προς την διεύρυνση του πεδίου διακιοδοσίας τους, δίχως βέβαια να μπορούν να συγκριθούν με τους πολύπλοκους μηχανισμούς της βενετικής Μητρόπολης. Αναμφίβολα ωστόσο, ο ρόλος της Μητρόπολης ως ισχυρού εξουσιαστικού κέντρου, που μπορεί να επιβάλει ένα ενιαίο υγειονομικό σύστημα, έπαιξε καθοριστικό ρόλο, όπως θα δούμε και εν συνεχεία, στην εξέλιξη αυτών των μηχανισμών άμυνας απέναντι στην νόσο. Με άλλη διατύπωση, αποδεικνύεται, κατά τον Κωστή, πως για την διατήρηση και ανάπτυξη ενός υγειονομικού συστήματος είναι αναγκαία η παρουσία όχι μόνον μιας άρτιας γραφειοκρατίας, όσο και ενός ισχυρού κέντρου.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Αλεξίου Στυλιανός, «Το Κάστρο», ό.π., σ. 24

¹⁴⁷ Πλουμίδης Γεώργιος, «Οι Έλληνες σπουδαστές του πανεπιστημίου της Πάδοβα», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη* 12 (1983), σσ. 263-281

¹⁴⁸ Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950, σ. 44

¹⁴⁹ Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σσ. 272-273

ΟΙ ΛΟΙΜΟΙ ΤΗΣ ΠΑΝΩΛΗΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (14ος-17ος αι.)

Η ενασχόληση με την ιστορία της πανώλης είναι στην ουσία η ενασχόληση με την ιστορία μιας ολόκληρης κοινωνίας, η οποία επαναπροσδιορίζεται στη βάση ενός συμβάντος, το οποίο, αναμφίβολα, μπορεί να προκαλέσει ρήξεις και τομές σε κάθε πτυχή της. Η εισβολή της πανώλης σε ένα αστικό κέντρο, η αύξηση της θνησιμότητας, ο διαχωρισμός των υγιών από τους ασθενείς, συνθέτουν κάποιες από τις πτυχές της νόσου. Και ήταν πάντοτε οι μηχανισμοί εξουσίας εκείνοι που καθόριζαν κάθε φορά τον τρόπο και τον χρόνο παρέμβασης, κινούμενοι υπό το βάρος της απειλής της επιδημίας και της σφοδρότητάς της.

Η πανώλη εμφανίζεται και δρα σε πληθυσμιακές ομάδες με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα. Σε αυτό το πλαίσιο, αρκετές περιοχές της Μεσογείου επανειλημμένως επλήγησαν από επιδημίες πανώλης, οι οποίες εμφανίζονταν με μεγάλη συχνότητα στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και οι οποίες συχνά λάμβαναν μάλιστα την μορφή πανδημίας.¹⁵⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, το νησί της Κρήτης, κυρίως λόγω της έντονης εμπορικής δραστηριότητας, κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας¹⁵¹ ήρθε κατ' επανάληψη αντιμέτωπο με φυσικές καταστροφές και επιδημίες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εφαρμογή από νωρίς στο νησί μια σύνθετης υγειονομικής πολιτικής, μέσα από την οργάνωση υγειονομείων και τη θεμελίωση λοιμοκαθαρτηρίων.¹⁵²

Σε ό,τι αφορά το πρώτο, σεισμοί έπληξαν με καταστροφικό τρόπο το νησί, ισοπεδώνοντας τα αστικά του κέντρα και προκαλώντας εκατόμβες νεκρών, με πολλαπλές συνέπειες τόσο για τους γηγενείς πληθυσμούς, όσο και για την Βενετία.¹⁵³ Η ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων και η ανόρθωση των τοπικών

¹⁵⁰Cohn Samuel Kline Jr. «Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague», ό.π., σσ. 74-100

¹⁵¹Για την ιστορία της βενετοκρατίας στην Κρήτη βλ.: Μαλτέζου Χρύσα «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*. Αρχαιακά τεκμήρια, Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, Μαλτέζου Χρύσα (επιστημ. διεύθυνση), Βλάσση Δέσποινα, Τζαβάρα Αγγελική (επιμ.), Εθνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2007, σ.107

¹⁵²Konstantinidou Katerina, Mantadakis Elpis, Falagas E. Matthew, Sardi Tthalia, Samonis George «Role of Venetian rule in control of plague epidemics on the Ionian Islands during 17th and 18th centuries», *Emerging Infectious Disease*, vol 15, (2009), σ. 39– 43.

¹⁵³Μακρομιχελάκη Τασούλα, (εισαγωγή - επιμέλεια - επίμετρο), *Της Κρήτης ο Χαλασμός*, Μανόλη Σκλάβου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2014, σσ. 11- 16

οικονομιών αποτελούσε προτεραιότητα για την Κυρίαρχο, με στόχο βεβαίως την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση της κτήσης και τη διατήρηση της τάξης¹⁵⁴.

Στην παρούσα ενότητα το ενδιαφέρον μας στρέφεται στους λοιμούς της πανώλης που εισέβαλαν στις πόλεις και στην ύπαιθρο της Κρήτης, καθώς και στις πολλαπλές συνέπειές τους από τον ύστερο Μεσαίωνα έως και την πρώιμη νεότερη εποχή, και συγκεκριμένα, έως την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς, το 1669. Όσον αφορά τις πηγές που αναφέρονται στην πανώλη στον ελλαδικό χώρο εν γένει κατά την εξεταζόμενη περίοδο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι αρκετά φειδωλές, ενώ οι περισσότερες αναφέρονται στη νόσο αυτήν αποσπασματικά και πάντοτε με σημείο αναφοράς ένα άλλο γεγονός, όπως για παράδειγμα τον θάνατο μιας εξέχουσας πολιτικής ή θρησκευτικής προσωπικότητας. Οι βενετικές πηγές, που αφορούσαν κατά κύριο λόγο τις κτήσεις και προέρχονταν από τα βενετικά κρατικά έγγραφα, συμπληρώνουν ως ένα βαθμό την εικόνα που έχουμε.¹⁵⁵

Η νόσος εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Κρήτη το διάστημα μεταξύ των ετών 1347–1350. Την ίδια περίοδο πιθανολογείται μέσα από, έστω και αποσπασματικές, ως επί το πλείστον, γραπτές μαρτυρίες, πως η πανώλη πλήττει τα Βαλκάνια.¹⁵⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει στο έργο του ο Γρηγοράς, φαίνεται πως η επιδημία είχε πλήξει αρχικά τις παράλιες και νησιωτικές πόλεις της χερσονήσου¹⁵⁷. Ειδικότερα, το φθινόπωρο της χρονιάς που πρωτοεμφανίστηκε στην Κρήτη η πανώλη, είχε προσβάλει πόλεις της Εύβοιας, της Πελοποννήσου καθώς και την Κρήτη. Πιθανόν, την ίδια περίοδο εισβολές της πανώλης γνωρίζουν και βορειότερα τόσο η Θράκη όσο και η Μακεδονία. Το 1348, το καταστρεπτικό έργο της ασθένειας θα συνεχιστεί με τον ίδιο ρυθμό στα Νότια Βαλκάνια, ενώ θα επεκταθεί και σε όλο το Αιγαίο, φτάνοντας μέχρι τη Ρόδο και την Κύπρο, η οποία, σύμφωνα με μαρτυρίες, φέρεται ότι έχασε το ήμισυ του πληθυσμού της. Σε ό,τι αφορά την Κρήτη, ο λοιμός σταμάτησε να πλήττει τον πληθυσμό της στα τέλη του καλοκαιριού του 1348, ίσως όμως και λίγο αργότερα, στις αρχές του φθινοπώρου. Νωρίτερα, ωστόσο, με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες είχε ερημωθεί πληθυσμιακά το Ρέθυμνο. Η κρισιμότητα της κατάστασης αποδεικνύεται και από τα μέτρα, τα οποία είχαν λάβει οι βενετικές αρχές με κυρίαρχο αυτό της απομόνωσης του νησιού και προφανώς της απαγόρευσης των εμπορικών επαφών με

¹⁵⁴Georgopoulou Maria, *Venice Mediterranean Colonies*, ό.π., σσ. 52-54

¹⁵⁵Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σσ. 303- 307

¹⁵⁶Η ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, σύμφωνα με τον αναλυτικό χρονολογικό πίνακα που μας δίνει ο Κωστής Κώστας, θα πλήττεται από το 1347 μέχρι και το 1398, σχεδόν ανά δεκαετία.

¹⁵⁷Ό.π. σ. 307.

άλλες περιοχές που ανήκαν στο βενετικό κράτος της θάλασσας. Μάλιστα είναι γνωστό ότι σε αυτή την κατεύθυνση, οι αρχές είχαν απαγορεύσει στον γιατρό Leonardo να μεταβεί από το Χάνδακα στη Βενετία, προκειμένου να τακτοποιήσει διάφορες προσωπικές του υποθέσεις. Η υγρασία της άνοιξης φαίνεται ότι είχε συντελέσει στην επιδείνωση του φαινομένου και στην εξάπλωση των κρουσμάτων με γοργούς ρυθμούς. Στα τέλη του Ιουλίου, μαρτυρείται ότι «οι ευγενείς της Κρήτης, έχοντας αντιληφθεί την σοβαρότητα της κατάστασης, ζητούσαν από τη μητρόπολη την επείγουσα αποστολή γιατρού».¹⁵⁸ Από την άλλη πλευρά, στη Βενετία, το Μεγάλο Συμβούλιο ήταν ενήμερο για την καταστροφή που είχε συντελεστεί στην κτήση της Πολιτείας. Τον Οκτώβριο του 1349 και ενώ, πιθανόν, η πορεία της νόσου να είχε ολοκληρωθεί, τα βενετικά όργανα έκαναν ειδική αναφορά στον μεγάλο αριθμό των θυμάτων και προχώρησαν στην ψήφιση παραχώρησης φορολογικών ατελειών για όσους αποφάσιζαν να εγκατασταθούν στο νησί. Λίγους μήνες αργότερα, στις 18 Φεβρουαρίου 1350, η βενετική Γερουσία εξέδωσε θέσπισμα σύμφωνα με το οποίο όσοι ξένοι έφταναν στο νησί με σκοπό να κατοικήσουν δε θα κατέβαλαν στις βενετικές αρχές τα δώδεκα γρόσια, τα οποία θα ήταν διαφορετικά υποχρεωμένοι να καταθέσουν, προκειμένου να λάβουν την άδεια εγκατάστασης στην πόλη του Ρεθύμνου. Ειδικότερα, σύμφωνα με το διάταγμα οι ξένοι οι ερχόμενοι να κατοικήσουν στην πόλη ήταν απαλλαγμένοι από το ποσό των 12 γροσίων το οποίο, υπό φυσιολογικές συνθήκες, θα έπρεπε να καταβάλλουν προκειμένου να κατοικήσουν.¹⁵⁹

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1365, στο νησί εκδηλώθηκε για ακόμη μια φορά η νόσος, που τώρα θα ερήμωνε τη πόλη του Χάνδακα. Όμως, τα επιδημικά επεισόδια φαίνεται ότι δεν έχασαν τη δυναμική τους και συνεχίστηκαν με αμείωτο ρυθμό μέσα στις επόμενες δεκαετίες. Το νησί για ακόμη μια φορά ήρθε αντιμέτωπο με την πανώλη το 1376. Εκείνη τη χρονιά, σύμφωνα με πληροφορίες των βενετών διοικητών, ο πληθυσμός του Χάνδακα υπέστη εκ νέου ένα σοβαρό πλήγμα λόγω της νόσου. Υπό αυτές τις συνθήκες, η βενετική Γερουσία στις 8 Ιουλίου με θέσπισμά της, εκφράζοντας την ανησυχία της για το γεγονός, προσπάθησε με κάθε τρόπο να αυξήσει τον πληθυσμό

¹⁵⁸Ο. π., σελ.308.

¹⁵⁹Στο λατινικό κείμενο γράφονται τα εξής: «*Millesimo trecentesimo L. Indictione III, die XVIII Februarii. Capta. Ut locus et districtus castri nostri Rethimi, qui ob pestemque fuit in partibus illis sunt plurimum depopulati, copiosius rehabitentur vadit pars quod omnes foriuseci qui de cetero venient habitatum Rethimi, videlicet in castro Rethimi et burgo et in Paleocastro, quod est in burgo Rethimi, vel circum circa castrum Rethimi sint et esse debeant immunes et absoluti a solucione grossorum XII quos quilibet forensis communi soluere tenebatur*», Δετοράκης Θεοχάρης, "Η πανώλης εν Κρήτη", σσ. 117-136

της πόλης. Ειδικότερα, το μητροπολιτικό όργανο διέταξε τον Δούκα, τους συμβούλους του να καλέσουν όλους όσοι είχαν χρέη προς το Δημόσιο και δεν διέμεναν στο Χάνδακα, να παρουσιαστούν αυτοπροσώπως και να εγκατασταθούν μαζί με τις οικογένειες τους εκεί. Ως κίνητρο για την εγκατάσταση τους δίνονταν από τις αρχές ορισμένες οικονομικού χαρακτήρα ελαφρύνσεις και διευκολύνσεις. Πιο συγκεκριμένα, θα επιτρεπόταν σε όσους δέχονταν να μετακινηθούν η εξόφληση των χρεών τους σε δόσεις μέσα σε ένα χρόνο¹⁶⁰.

Ορισμένα χρόνια αργότερα, το 1389, πληροφορούμαστε, μέσω μιας απόφασης από μέρους των εκπροσώπων εμπορικών σωματείων, *«οἷτινες θα ἐπεσκέπτεντο τὴν Κρήτην»*,¹⁶¹ να αναβάλουν την επίσκεψή τους επειδή η πανώλη είχε επανεμφανιστεί. Με βάση τις υπάρχουσες πληροφορίες, οι συνέπειες αυτής της επιδημίας ήταν ολέθριες για το εμπόριο και συνεπώς για την οικονομία του νησιού καθώς λειτούργησε ανασταλτικά στην επικοινωνία του με εμπόρους από διάφορες περιοχές εκτός Κρήτης¹⁶².

Εννέα χρόνια αργότερα, το 1398, και πάλι θέσπισμα της βενετικής Γερουσίας έκανε και πάλι λόγο για ένα ξέσπασμα μία νέας επιδημίας πανώλης η οποία έλαβε μεγάλη έκτασης και χτύπησε με σφοδρότητα το νησί. Η νόσος αποδεκάτισε τον στρατό και την φρουρά του Χάνδακα. Ο Θεοχάρης Δετοράκης παραθέτει ορισμένες αποφάσεις εκείνης της χρονιάς, το περιεχόμενο των οποίων είναι ενδεικτικό της έκτασης της επιδημίας. Η πρώτη απόφαση αναφερόταν στην διαδοχή του δούκα και του καπιτάνιου της Κρήτης, σε περίπτωση που ένας από τους δύο αξιωματούχους ή και οι δύο μολύνονταν και πέθαινε από την νόσο στη διάρκεια της θητείας τους. Η δεύτερη επικεντρωνόταν στην αποστολή οδηγιών για την ασφαλή προσέγγιση μιας γαλέρας από την Αλεξάνδρεια. Η δριμύτητα της νόσου και, πιθανόν, η πλημμελής εφαρμογή των μέτρων αντιμετώπισής της, είχαν ως συνέπεια τη μετάδοσή της από την Κρήτη στις επίσης βενετοκρατούμενες Μεθώνη και την Κορώνη. Πιθανόν, λόγω κακών χειρισμών ή μη έγκαιρης επιβολής των σχετικών μέτρων, η πολιτική απομόνωσης των πανωλόβλητων περιοχών του νησιού δεν απέδωσε και έτσι το «μόλυσμα» μεταφέρθηκε στα δύο βενετικά λιμάνια της Πελοποννήσου.

¹⁶⁰Ο. π. σ. 121

¹⁶¹Ο. π. σ. 121

¹⁶²Batsokas C. George, «Two fourteenth century greek descriptions of the “Black Death” », *Journal of the history of medicine*, 21 (1966), σσ. 394-400

Πριν προλάβει να παρέλθει μια δεκαετία, μεταξύ των ετών 1408-1409, μια νέα επιδημία θα εμφανιστεί στην Κρήτη. Η νόσος σε αυτή την περίπτωση μεταδόθηκε από πλοίο που έπλεε από την Κάρπαθο με προορισμό την Κρήτη, γεγονός που προβληματίζει για μια ακόμη φορά σχετικά με την αποτελεσματικότητα των υγειονομικών μέτρων που εφαρμόζονταν στο λιμάνι του Χάνδακα. Σε κάθε περίπτωση, διήρκεσε περίπου δύο χρόνια, αφανίζοντας συνολικά, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των βενετικών αρχών, περί τους 15.000 ανθρώπους. Μεταξύ μάλιστα του πλήθους των θυμάτων ήταν και ο Δούκας της νήσου Leonardo Trivisan, οποίος ενδεχομένως εκτέθηκε στον βάκιλο.¹⁶³ Την ίδια περίοδο η νόσος προσβάλλει την Κωνσταντινούπολη, την Κύπρο, την Πελοπόννησο και την Κέρκυρα, όπου θα παραμείνει μέχρι και το 1411¹⁶⁴.

Η επόμενη επιδημία ξέσπασε λίγα χρόνια αργότερα, μεταξύ του 1416-1419 έχοντας διάρκεια, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει ο Δετοράκης, έναν ολόκληρο χρόνο. Ο συγγραφέας αντλεί τις πληροφορίες σχετικά με το ξέσπασμα του λοιμού και της διάρκειάς του, αφενός από μια διαταγή του Δούκα της Κρήτης με ημερομηνία 1^η Σεπτεμβρίου 1419 και αφετέρου από τον χρονολογημένο την ίδια χρονιά κώδικα του Ι. Χιονόπουλου. Με βάση το περιεχόμενο του εγγράφου του βενετού αξιωματούχου, πλοίαρχος γαλέρας, προφανώς βενετικής, που ξεκινούσε από την Αλεξάνδρεια, καλούνταν να λάβει μέτρα ασφαλείας κατά την προσέγγισή του στο νησί, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του 1398, εξαιτίας της επιδημίας. Στη δεύτερη μαρτυρία, αναφέρεται ότι τον Ιούλιο εκείνου του έτους ο λοιμός διαρκούσε ακόμα στο Χάνδακα της Κρήτης, «*ἐπὶ κρατοῦντος τοῦ λοιμοῦ ἐν τῇ Χάνδακι Κρήτης*».¹⁶⁵ Το 1417 η πανώλη απαντάται στην Κωνσταντινούπολη, την Πελοπόννησο καθώς και την Μαύρη θάλασσα, για να επιστρέψει το 1418 στην Κρήτη, ενώ τρία χρόνια αργότερα, ένα χρόνο πριν από την πολιορκία της από τους Οθωμανούς, κρούσματα σημειώνονται εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁶

Μετά από τέσσερις δεκαετίες επιδημιολογικής ύφεσης στο νησί της Κρήτης, όπως και στην υπόλοιπη ελληνική χερσόνησο, με ελάχιστα σποραδικά κρούσματα να σημειώνονται, έχουμε μια ακόμη εμφάνιση επιδημίας πανώλης, μεταξύ των ετών 1456 - 1457, η οποία, ωστόσο, είχε αρχίσει να υποχωρεί ήδη από το τέλος του 1456¹⁶⁷. Τότε,

¹⁶³ Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη», ό.π., σσ. 117- 136

¹⁶⁴ Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σσ. 321-324

¹⁶⁵ Ό.π., σ. 123.

¹⁶⁶ Ό.π., σσ. 324-325.

¹⁶⁷ Ό.π., σσ. 328-329.

προφανώς για την καλύτερη αντιμετώπιση της νόσου, κρίθηκε αναγκαία η μετατροπή σε λοιμοκαθαρτήριο της μονής του Αγίου Γεωργίου Della Punta, η οποία βρισκόταν στην σημερινή τοποθεσία Μαντράκι στο Ηράκλειο.¹⁶⁸ Λίγα χρόνια αργότερα, πληροφορούμαστε από τον Λατίνο επίσκοπο των Αγίων Τόπων, Louis de Rochechouart, ότι επιδημία πανώλης είχε πλήξει και πάλι το Χάνδακα. Την πληροφορία αυτή σημείωνε στο ημερολόγιό του κατά την επίσκεψή του στο μεγάλο λιμάνι της Κρήτης, όπου ακριβώς, εξαιτίας της πανώλης, δεν του επιτράπη η αποβίβασή του. Το 1465, η πανώλη έπληξε για ακόμη μία φορά το νησί, αναγκάζοντας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του λογίου Μιχαήλ Αποστόλη, τους κατοίκους να διαφύγουν στην ύπαιθρο. Την ίδια περίοδο η νόσος πλήττει την Βαλκανική χερσόνησο και τις ακτές της Αδριατικής¹⁶⁹.

Μεταξύ των ετών 1522-1525, αναφέρεται επίσης στον κώδικα της Μονής του Αγίου Νικολάου Άνδρου ότι μεγάλος λοιμός είχε χτυπήσει το νησί. Το 1553, η νόσος επέστρεψε μετά από τρεις περίπου δεκαετίες, αυτή τη φορά στο Ρέθυμνο.¹⁷⁰ Στο διάστημα μεταξύ του 1575 και του 1577 η Κρήτη επλήγη σοβαρά οικονομικά για πολλοστή φορά εξαιτίας της νόσου και της παράλυσης του εξαγωγικού εμπορίου κρασιού, καθώς προφανώς με απόφαση των βενετικών αρχών τα λιμάνια είχαν αποκλειστεί. Το 1581, στην πόλη των Χανίων, έχασαν τη ζωή τους περίπου 1.700 άτομα και πολλοί κατέφυγαν στην ύπαιθρο, η οποία είχε παραμείνει αλώβητη.

Η σημαντικότερη ωστόσο από τις επιδημίες υπήρξε, εκείνη του 1592 που διήρκεσε έως το 1595 με μικρά διαλείμματα και η παραδειγματική ανάλυση της οποίας θα ακολουθήσει στο τελευταίο μέρος της εργασίας. Είναι η μόνη επιδημία για την οποία έχουμε εκτενείς αναφορές, οι οποίες μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την πορεία της νόσου στη διάρκεια των τριών χρόνων που αυτή έπληττε το Χάνδακα. Την ίδια περίοδο πλήττεται η Κωνσταντινούπολη και ακολουθούν η Άνδρος και η Θεσσαλονίκη για να καταλήξει στη Μονεμβασία. Κατά πάσα πιθανότητα, η μεταφορά της νόσου σε αυτές τις περιοχές να είχε γίνει από την Κρήτη.

Έπειτα από την λήξη της φοβερής επιδημίας το 1595, έπονται μερικές δεκαετίες ηρεμίας. Ωστόσο, το 1630 από αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Κονταρίνι προς την βενετική Γερουσία πληροφορούμαστε ότι η νόσος εισέβαλε εκ νέου στο

¹⁶⁸Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. III, Ηράκλειο, 1953, σ.68.

¹⁶⁹Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σ. 330.

¹⁷⁰Ο.π., σσ. 347-349.

νησί.¹⁷¹ Τα πλοία και πάλι διέκοψαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τα ταξίδια στην Κρήτη μέχρι το τέλος της πανώλης και συνεπώς του αποκλεισμού της από το ελεύθερο εμπόριο. Κατά την τελευταία περίοδο της βενετοκρατίας, και ενώ ο Χάνδακας πολιορκούνταν από τους Οθωμανούς, η νόσος θα πλήξει τους κατοίκους από το 1655 μέχρι και το 1661 περίπου, λίγα χρόνια πριν την παράδοση της στον Σουλτάνο. Σχετικά με την ασφυκτική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν η πόλη του Χάνδακα, τόσο λόγω της πολιορκίας όσο και του λοιμού, ο Θεοχάρης Δετοράκης μας παραθέτει τρεις μαρτυρίες, δύο ιστορικές και μια φιλολογική. Η πρώτη, μια επιστολή γραμμένη 2 Σεπτεμβρίου 1669, από το Βενετό αρχιστράτηγο Φραγκίσκο Μοροζίνι, με παραλήπτες διαφόρους τιμαριούχους της Κρήτης, εν όψει της παράδοσης του νησιού στους νέους του κυριάρχους αναφέρεται στην επιδημία που έπληττε την Κρήτη κατά την διάρκεια της πολιορκίας. Στο περιεχόμενό της γινόταν λόγος για την αφοσίωση και τον αγώνα τόσο των ντόπιων όσο και των Βενετών ενάντια στους Οθωμανούς, παρά τις αντιξοότητες που επικρατούσαν, την έλλειψη, δηλαδή, ειδών πρώτης ανάγκης λόγω της πολιορκίας και του λοιμού. Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τον παρακλητικό κανόνα στον Άγιο Γεώργιο τον Απανωσήφη, στον οποίο γινόταν σαφής αναφορά στην πανώλη, που μαζί με τον πόλεμο αφάνιζε τον πληθυσμό. Η τρίτη, τέλος, μαρτυρία, είναι φιλολογική και προέρχεται από ποίημα του Αθανάσιου Σκληρού όπου γίνεται αναφορά στον λοιμό¹⁷².

Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς, η πανώλη θα κάνει την εμφάνισή της στη νήσο άλλες εννέα φορές, με την τελευταία να συμβαίνει λίγα χρόνια μετά την ελληνική επανάσταση, το 1829. Κατά τον 19^ο αιώνα, η νόσος σταδιακά εξαφανίζεται και από τα υπόλοιπα εδάφη της Ελλάδος, με τον ίδιο μυστήριο τρόπο, όπως παρατηρεί και ο Κωστής, όπως είχε εμφανιστεί το 1347. Στο διάστημα μεταξύ του 14^{ου} και 17^{ου} αιώνα η νόσος θα πλήξει όλες τις περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, μεταξύ των οποίων και το σύνολο των υπόλοιπων βενετοκρατούμενων περιοχών, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο. Όπως άλλωστε συμβαίνει και με το παράδειγμα της Κρήτης, ιδιαίτερα ευάλωτες υπήρξαν οι παραθαλάσσιες πόλεις, νησιωτικές και μη, και κυρίως τα μεγάλα εμπορικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, δεδομένου ότι συνδέονταν με τα ευρύτερα θαλάσσια εμπορικά δίκτυα. Από εκεί η νόσος μπορούσε να εξαπλωθεί στην ενδοχώρα, λαμβάνοντας πολλές φορές μεγάλες διαστάσεις, δίχως όμως μια τέτοια

¹⁷¹ Ζουδιανού Νικόλαος, *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*, Αθήναι 1960, σ.279.

¹⁷² Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη», ό.π., σσ. 130-131

εξέλιξη να αποτελεί τον κανόνα. Οι περιοχές που επλήγησαν περισσότερο από την πανώλη, κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, ήταν η Θράκη, η Μεσσηνία, η Κρήτη, τα Επτάνησα καθώς και τα Δωδεκάνησα.¹⁷³

Από το 1340, που εμφανίζεται η πανώλη για πρώτη φορά στη Κρήτη μέχρι και την τελευταία της εμφάνιση το 1655, λίγα χρόνια, δηλαδή, πριν την κατάληψή της νήσου από τους Οθωμανούς, σημειώνονται 17 κρούσματα, σύμφωνα με τον Δετοράκη¹⁷⁴, και περί τα 23, σύμφωνα με τον χρονογραφικό πίνακα που μας παραθέτει ο Κωστής¹⁷⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως τα κρούσματα, μέχρι και το 1419, συμβαίνουν σχεδόν ανά δεκαετία, ενώ σχετικά μικρά διαστήματα μεταξύ λοιμών μεσολαβούν και μέχρι το 1456-57. Θα ακολουθήσουν εξήντα και πλέον χρόνια χωρίς επιδημίες ή τουλάχιστον χωρίς πληροφορίες για επιδημίες, για να πληγεί εκ νέου το νησί το 1522, το 1571 και το 1592. Τον 17^ο αιώνα, η πανώλη θα προσβάλλει σχεδόν ανά εικοσαετία την Κρήτη ενώ δεν θα πάψει να πλήττει το νησί μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.¹⁷⁶ Διαπιστώσαμε, επίσης, πως τις περιόδους που πλήττονταν το νησί, η πανώλη προσέβαλε και άλλες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, και δη, κατά κανόνα τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής, όπως για παράδειγμα την Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα να μπορούμε να κάνουμε λόγο για κύκλους επιδημιών.

Η σχετικά μεγάλη συχνότητα της εμφάνισής της νόσου, όπως άλλωστε αναφέραμε και παραπάνω, οφείλεται στην ένταξη της Κρήτης λόγω της γεωγραφίας της και λόγω βεβαίως της βενετικής κυριαρχίας στα εμπορικά δίκτυα της περιόδου, τα οποία μοιραία την συνέδεαν με περιοχές όπου η πανώλη είχε σχεδόν ενδημικό χαρακτήρα. Αυτό άλλωστε, αποδεικνύεται και από τις δύο περιπτώσεις των επιδημιών του 1408 και του 1592, που πιθανότατα έφτασαν στο νησί από την Κάρπαθο και την Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα μέσω εμπορικών πλοίων.

Εντούτοις δεν ήταν μόνον τα εμπορικά πλοία που ευνοούσαν την μεταφορά της νόσου. Τα κρούσματα που παρατηρούνται στους χώρους των στρατιωτών, το 1398, 1592, 1571, όπως και το 1661, αν λάβουμε υπ' όψιν και τη μαρτυρία του Αρχιμανδρίτη

¹⁷³Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σσ. 413-417

¹⁷⁴Στην «Ιστορία της Κρήτης», ο Θ. Δετοράκης» κάνει λόγο για 22 επιδημίες πανώλης αν και στον «Καιρό της πανώλης» του Κώστα Κωστή απαριθμούνται μόνον 17. Μεταξύ των επιδημιών που δεν περιλαμβάνονται στις 17 είναι η επιδημία του 1571, σχετικά με την οποία η Αναστασία Παπαδία-Λάλα πιθανολογεί πως επρόκειτο για άλλη νόσο, πιο ήπια της πανώλης.

¹⁷⁵Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της πανώλης*, ό.π. σσ. 301-375

¹⁷⁶Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη», ό.π., σσ. 117-136

Θ. Τζεδάκη¹⁷⁷, υποδεικνύουν την ευκολία εξάπλωσης της νόσου όταν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες που υπαγορεύει η πληθυσμιακή πυκνότητα και τα ελλιπή μέτρα στοιχειώδους υγιεινής, συνθήκες στις οποίες βρίσκουν πρόσφορο έδαφος οι ψύλλοι, που μπορούν γίνουν φορείς της πανώλης¹⁷⁸. Όσον αφορά τη διάρκεια των επιδημιών, ο Κώστας Κωστής, επισημαίνοντας πως δεν μπορεί να υπάρξει διάδοση και διατήρηση της πανώλης χωρίς τους αρουραίους, που αφενός τη μεταφέρουν και αφετέρου δημιουργούν προσωρινές εστίες της νόσου, παρατηρεί πως οι μεγάλες σε έκταση επιδημίες σημειώνονται, κατά κύριο λόγο, μετά τον 16^ο αιώνα, δεδομένου ότι μόνο τότε, κατά τον συγγραφέα, μπόρεσαν να δημιουργηθούν οι προσωρινές εστίες της νόσου.¹⁷⁹ Αν και η περίπτωση της Κρήτης δεν ανταποκρίνεται εντελώς σε αυτόν τον κανόνα, καθώς μεγάλης διάρκειας επιδημίες συμβαίνουν και πριν το 1522, ωστόσο, δεν αποκλείεται η δημιουργία τέτοιων προσωρινών εστιών πανώλης να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της επιδημίας για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο γεγονός που αφορά τη διασπορά και έξαρση της νόσου τον 16^ο αιώνα στην ανατολική Μεσόγειο και δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την επιδημία του 1592 στον Χάνδακα. Ο Κώστας Κωστής, λοιπόν, αναφέρει ως σημείο –τομή στην εξάπλωση της πανώλης τον 16^ο αιώνα την ενσωμάτωση της Αιγύπτου, η οποία, κατά πολλούς, αποτελεί βασική εστία του βακίλου, στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ακριβώς κατά το δεύτερο ήμισυ του 16^{ου} αιώνα απαντάται με τη μεγαλύτερη συχνότητα η νόσος τόσο στην ελληνική χερσόνησο όσο και στην Κρήτη. Επομένως, το γεγονός αυτό δεν αποκλείεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πιο έντονη διασπορά την πανώλης¹⁸⁰.

Θα κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο με τη συνοπτική παρουσίαση των δημογραφικών και οικονομικών συνεπειών των επιδημιών της νόσου. Σε κάθε πέρασμά της, λοιπόν, η πανώλη άφηνε πίσω της δημογραφικά κενά, τα οποία, από τα μέσα ακόμη του 14^{ου} αιώνα, οι βενετικές Αρχές προσπαθούσαν να καλύψουν μεταφέροντας πληθυσμούς από άλλες περιοχές. Γεγονός όμως είναι, πως οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις που επέφερε η πανώλη στην Κρήτη συμβαίνουν κατά κύριο λόγο τον 16^ο αιώνα και όχι νωρίτερα, καθώς και το ότι πραγματοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό αυθόρμητα¹⁸¹. Όσον αφορά την οικονομία, τα αποτελέσματα της

¹⁷⁷Ο.π. σ. 126

¹⁷⁸Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της Πανώλης*, ό.π., σσ. 157-182

¹⁷⁹Ο. π. σ.σ 99-113

¹⁸⁰Ο. π. σ. 103

¹⁸¹Ο. π. σ. 224

επιδημίας διαφέρουν από επιδημία σε επιδημία ενώ δεν φαίνεται να επηρεάζουν τις τιμές των σιτηρών, κατά τα πρώτα, τουλάχιστον, επιδημικά κύματα του 14^{ου} αιώνα, καθώς μια ανοδική τάση υπήρχε και πριν τα ξεσπάσματα του λοιμού και οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη σιτηρών στην ανατολή. Με αυτά τα δεδομένα μπορούμε να κάνουμε λόγο για αυξομειώσεις στις τιμές των σιτηρών ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη μιας επιδημίας σε κάποια περιοχή. Σε ό,τι αφορά την αμοιβή της εργασίας, γενικά, παρατηρείται πως αυξάνονται σε σημαντικό βαθμό οι μισθοί των εργατών, λόγω του αποδεκατισμού τους από την νόσο. Επίσης καθώς καλυτέρευε, σχετικά η θέση των χωρικών, δεδομένης της διαθέσιμης γης, μπορούμε να ισχυριστούμε πως κατά τις πρώτες επιδημικές περιόδους τα στρώματα αυτά ευνοήθηκαν ως έναν βαθμό, πράγμα που δεν ίσχυε για τα ανώτερα στρώματα¹⁸².

¹⁸²Ο. π. σσ. 235-238

Η ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΠΑΝΩΛΗΣ ΤΟΥ 1592

Η επιδημία πανώλης που έπληξε τη βενετοκρατούμενη Κρήτη το 1592¹⁸³, περιγράφεται ως η μεγαλύτερη και πιο σοβαρή από αυτές που είχαν χτυπήσει ως τότε την Κρήτη. Η χρονική διάρκεια της συγκεκριμένης επιδημίας ήταν τρία χρόνια, μέσα στα οποία χτύπησε με τέσσερα διαδοχικά κύματα διαφορετικής έντασης κάθε φορά, ή κατά τη διατύπωση του Αλεξίου, με «άνιση θνησιμότητα», δηλαδή, με διαφορετικό ποσοστό θνησιμότητας σε κάθε διαδοχικό κύμα.¹⁸⁴ Η πανώλη ήταν μια αρρώστια που σίγουρα δεν είχε ξεχαστεί στο νησί αφού μόλις 20 χρόνια νωρίτερα, το 1571, ο Χάνδακας είχε υποστεί τα πλήγματα μιας επιδημίας.

Στις 28 του Γενάρη, το 1592, έφθασε από την Κωνσταντινούπολη το καράβι του Γιώργη Πακόπουλου στο λιμάνι του Χάνδακα, φορτωμένο με παστά ψάρια και άλλα εμπορεύματα.¹⁸⁵ Ένας από τους ναύτες του πλοίου αυτού, ο Λορέντζο, ντόπιος στην καταγωγή, λίγο αφότου αποβιβάστηκε στο λιμάνι του Χάνδακα κατευθύνθηκε προς ένα εκκλησάκι, πιθανώς στην σημερινή περιοχή του Στρούμπουλα, περί τα 30 χιλιόμετρα απόσταση από τον Χάνδακα, επειδή «είχε κάνει τάξιμο».¹⁸⁶ Προσπάθησε να πάει πεζός, αλλά δεν τα κατάφερε, γιατί αισθάνθηκε αδιαθεσία και επέστρεψε στο σπίτι του στη συνοικία του Δερματά, όπου ζούσαν και Εβραίοι. Όταν έφτασε εκεί, έπεσε ασθενής στο κρεβάτι του. Η ξαφνική ασθένεια, και μάλιστα, ενός ταξιδιώτη προκάλεσε κατευθείαν την ανησυχία των Αρχών. Όταν έμαθαν την είδηση αυτή οι Προβλεπτές της Υγείας, αποφάσισαν να τον στείλουν χωρίς καθυστέρηση στο λοιμοκαθαρτήριο. Ωστόσο, η κατάστασή του, όπως αποδείχτηκε τελικά ήταν εξαιρετικά σοβαρή και ο ίδιος απεβίωσε κατά την διαδρομή του προς το ίδρυμα. Αν εξαίρσει κανείς τρία μέλη της οικογένειας του Λορέτζο, που είχαν την δική του τύχη, για σαράντα δύο μέρες κανένα άλλο κρούσμα δεν παρουσιάστηκε¹⁸⁷.

¹⁸³Tsiamis Costas. Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595)» σσ. 69-82

¹⁸⁴Αλεξίου Στυλιανός, «Το Κάστρο», ό.π., σ. 48

¹⁸⁵Η περιγραφή του λοιμού που ακολουθεί βασίζεται στα στοιχεία που παραθέτει ο προνοητής και καπετάνιος του Χάνδακα, Filippo Pasqualigo, στο κείμενο της αναφοράς του προς την βενετική κυβέρνηση και το οποίο εκδίδει ο Στέργιος Σπανάκης, Σπανάκης Στ., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, σσ. 64-114

¹⁸⁶Ο.π., σ. 67.

¹⁸⁷Ο.π., σσ. 67-69.

Όπως συνέβαινε σε παρόμοιες περιπτώσεις ξαφνικών θανάτων, το γεγονός προβληματίσε και προκάλεσε αναστάτωση στις Αρχές. Ο Βενετός διοικητής το Χάνδακα έπρεπε να επιληφθεί της υπόθεσης και ακολούθησε τις προβλεπόμενες διαδικασίες: με εντολή του κλήθηκαν οι «καλύτεροι» γιατροί της πόλης, χωρίς να διευκρινίζεται αν επρόκειτο για δημόσιους γιατρούς ή ιδιώτες, προκειμένου να εξετάσουν το σώμα του άτυχου Λορέντζο¹⁸⁸. Τα σημάδια που είχε αφήσει η αρρώστια στο σώμα του νεκρού, τα θεώρησαν αποτέλεσμα των κακουχιών που ο ίδιος είχε υποστεί κατά το ταξίδι. Προληπτικά, ωστόσο, αποφάσισαν να στείλουν στο λοιμοκαθαρτήριο όλα τα πρόσωπα που είχαν έρθει σε επαφή μαζί του, δηλαδή, το άμεσο περιβάλλον του, την οικογένεια του όπως επίσης όλο το πλήρωμα του πλοίου με το οποίο συνταξίδευε από την Κωνσταντινούπολη αλλά και τον παπά που του είχε δώσει την θεία κοινωνία, όταν κείτονταν ημιθανής στην κλίνη του. Τα συμπτώματα της νόσου στα πρώτα θύματα συχνά ερμηνεύονταν λανθασμένα. Για παράδειγμα ένα οίδημα μελανού χρώματος πάνω στους μηρούς θεωρούνταν είδος άνθρακα, δηλαδή κακοήθους αποστήματος. Το πρήξιμο θεωρούνταν αποτέλεσμα κούρασης και οι κηλίδες ιώδους απόχρωσης ως συνέπεια σήψης του αίματος. Κατά συνέπεια, η πανώλη δεν διαγνώστηκε αμέσως.¹⁸⁹

Πέρασαν σαράντα δύο μέρες χωρίς να ακουστεί τίποτα για νέα κρούσματα πέραν του εντελώς ξαφνικού θανάτου της γυναίκας, του παιδιού και της αδελφής του Λορέντζο. Τότε άρχισαν να παρουσιάζονται και τα πρώτα μαζικά κρούσματα στο χωριό Κατσαμπά και κατά τα τέλη του Μάρτη άρχισαν να παρουσιάζονται και τα πρώτα κρούσματα στην πόλη. Αλλά και πάλι οι γιατροί υπέθεσαν ότι ο θάνατος τους πιθανώς να οφειλόταν στις κακουχίες και την κακή διατροφή που έκαναν και τα μελανά και κατάμαυρα σημάδια που δημιουργήθηκαν στα κορμιά τους, αποδόθηκαν στα χτυπήματα που έδιναν με τις πέτρες στο στήθος τους, θρηνώντας το χαμό του οικείου τους προσώπου. Το δεύτερο στοιχείο που αφορά το θρήνο, ο οποίος πιθανόν ήταν δημόσιος, καταδεικνύει ότι η κινητοποίηση των Αρχών και ο εγκλεισμός των συγγενών στο λοιμοκαθαρτήριο δεν ήταν άμεσος, όπως ανέφερε ο Βενετός διοικητής. Η χρονική απόσταση ανάμεσα στην πανώλη και την κατάθεση της αναφοράς του στη βενετική

¹⁸⁸Lambros Spiros, *Brief Chronicles. Code of Apezonon Monastery. Monuments of Greek History*, τ. Α' Αθήνα 1932, σ.14.

¹⁸⁹Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », σσ. 69-82

κυβέρνηση, σε συνδυασμό με την τραυματική εμπειρία της επιδημίας δεν αποκλείεται να είχαν θολώσει τη μνήμη του και οι πληροφορίες να είχαν αλλοιωθεί.

Ωστόσο, φαίνεται ότι τα μελανά και κατάμαυρα σημάδια που είχαν αποδοθεί σε διαφορετικούς παθογόνους παράγοντες από τους ειδικούς, αποτελούσαν τελικά συμπτώματα της πανώλης, του «θανατικού», όπως, συχνά χαρακτηριζόταν η νόσος από τους ανθρώπους της εποχής. Στις 22 του Μάρτη, σχεδόν δύο μήνες από την οδυνηρή ιστορία του Λορέντζο, την Μεγάλη Τρίτη εκείνης της χρονιάς, άρχισαν να εκδηλώνονται σε κατοίκους της πόλης πρηξίματα με στίγματα και κηλίδες ιώδους χρώματος. Και πάλι, όμως, οι γιατροί συνέχιζαν να αποδίδουν τα συμπτώματα, στη κακή διατροφή των κατοίκων και στις αντίξοες συνθήκες εργασίας αρκετών κατοίκων του Χάνδακα και αρνούνταν κατηγορηματικά ότι ήταν πανούκλα¹⁹⁰.

Εδώ, τα ερωτήματα που εγείρονται είναι πολλά και αφορούν τις συνθήκες ζωής του τοπικού πληθυσμού και ειδικά των λιγότερο προνομιούχων. Οι επαναλαμβανόμενες διαγνώσεις των γιατρών και ο αποκλεισμός της πιθανότητας της πανώλης σημαίνει, ενδεχομένως, ότι πράγματι οι δυσκολίες της καθημερινότητας είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία των κατοίκων μακροπρόθεσμα.¹⁹¹ Εκτεθειμένοι, πιθανόν, σε παρατεταμένο καθεστώς σιτοδείας, έφεραν στο σώμα τους σημάδια με τέτοια συχνότητα, ώστε να συγχέονται με τα συμπτώματα της πανώλης. Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, αυτές οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης μπορεί να ευνόησαν ως έναν βαθμό την ραγδαία εξάπλωση της ασθένειας. Σε κάθε περίπτωση, αυτή ήταν η κατάσταση της δημόσιας υγείας στο τέλος του Μάρτη, του 1592. Κατά τις αρχές του Απρίλη, όπως περιγράφει ο Pasqualigo στην έκθεσή του, θα περάσουν κάποιες μέρες χωρίς να ακουστούν μέσα στην πόλη νέα κρούσματα, γεγονός που θα γεννήσει ελπίδες για την κατασίγαση της νόσου. Εντούτοις, αυτή η κατάσταση ηρεμίας δεν θα διαρκέσει πολύ.¹⁹²

Λίγες μέρες αργότερα, το θανατικό εμφανίστηκε και πάλι στη πόλη με μεγάλη δυναμική: καθημερινά καταγράφονταν δέκα με δώδεκα θάνατοι ενώ παράλληλα εμφανίζονταν καινούργια κρούσματα. Αυτό που κατέστησε την κατάσταση δυσχερέστερη, ήταν η είδηση ότι η νόσος είχε εξαπλωθεί και στα γύρω χωριά, στα περίξ του Χάνδακα, όπου είχαν ήδη σημειωθεί αρκετοί θάνατοι χωρικών. Η εξάπλωσή

¹⁹⁰Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., τ. 3, σ. 71

¹⁹¹Για τις επιπτώσεις της μακροχρόνιας πείνας στον άνθρωπο ενδεικτικά βλ. Montanari Massimo, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, μτφρ. Παπασταύρου Α., Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1997, σσ.19-25

¹⁹²Ο. π. σσ. 74

της στην ύπαιθρο, και μάλιστα με γρήγορους απ' ό,τι φαίνεται ρυθμούς, προβληματίζει και πάλι αναφορικά με την κινητοποίηση των Αρχών και την εφαρμογή των μέτρων που προβλέπονταν στην περίπτωση εμφάνισης ύποπτων συμπτωμάτων στον αστικό χώρο. Εδώ φαίνεται ότι η κυκλοφορία ανθρώπων και αγαθών από την πόλη στην ύπαιθρο δεν διακόπηκε, παρά τις ανησυχητικές ενδείξεις, και ότι μάλλον είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την εξάπλωση του «κακού».

Όμως, και η κατάσταση στην πόλη δεν εμφανιζόταν καλύτερη. Η επιδημία φαίνεται ότι είχε πλήξει και τους στρατώνες του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Ανδρέα και του Δερματά¹⁹³. Η εξέλιξη αυτή είχε πολλαπλές συνέπειες, ενώ θα μπορούσαν να αποβούν και ιδιαίτερα καταστροφικές για την άμυνα της πόλης. Εκεί σημειώνονταν καθημερινώς τρεις ή τέσσερις θάνατοι στρατιωτών. Και σαν να μην έφτανε αυτό, πολλοί στρατιώτες με εντολές προφανώς των ανωτέρων τους έθαβαν τους νεκρούς και αμέσως μετά προσβάλλονταν και οι ίδιοι και σε σύντομο χρονικό διάστημα υπέκυπταν. Και σε αυτή την περίπτωση, η κινητοποίηση των αρμοδίων φαίνεται ότι δεν είχε σοβαρά αντανakλαστικά. Δεδομένης της σημασίας του στρατεύματος για την ίδια την παρουσία της Βενετίας στην περιοχή, θα ήταν αναμενόμενο τα στρατόπεδα να απομονωθούν άμεσα, προκειμένου να προστατευτούν από το θανατικό, όσοι βρίσκονταν σε αυτά. Εδώ, οι επιλογές που έγιναν ήταν μάλλον προβληματικές και συνέβαλαν στην περαιτέρω εξάπλωση της επιδημίας. Ο συνωστισμός των ανδρών εντός των στρατοπέδων σε συνδυασμό με τις συνθήκες υγιεινής ευνοούσαν την καταστροφική πορεία της νόσου. Έτσι, όταν ελήφθησαν τα πρώτα μέτρα¹⁹⁴, η απομόνωση, δηλαδή των ύποπτων περιστατικών και η αραίωση των στρατιωτών, φαίνεται ότι ήταν πλέον αργά.

Από την άλλη, στις κεντρικές πύλες της πόλης που οδηγούσαν στην ύπαιθρο όπως και σε όλα τα υπόλοιπα περάσματα, πράγματι τοποθετήθηκαν φρουρές, ενώ οκτώ ή δέκα ευγενείς ορίστηκαν υγειονομικοί υπεύθυνοι. Τα μέτρα, όμως, και σε αυτή την περίπτωση δεν αποδείχτηκαν τόσο δραστικά, γιατί οι φρουρές δεν ήταν επαρκείς και προφανώς δεν τοποθετήθηκαν εγκαίρως. Η ανεπάρκεια αυτή γίνεται εμφανέστερη καθώς ο πληθυσμός φαίνεται ότι κατάφερνε να εξαπατά τις φρουρές και οι ίδιοι οι ντόπιοι ευγενείς-υπεύθυνοι για τον έλεγχο των σημείων πρόσβασης, αδιαφορώντας για τη δημόσια υγεία, υπό το καθεστώς ίσως του φόβου της επιδημίας και του θανάτου,

¹⁹³Μαρμαρέλη - Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1595 στο Χάνδακα», ό.π., σσ. 549 - 564

¹⁹⁴Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », ό.π., σ.74

εγκατέλειπαν αρκετά συχνά το καθήκον τους, με απώτερο σκοπό να σωθούν τόσο οι ίδιοι όσο και οι οικείοι τους.

Προφανώς, καθώς περνούσε ο χρόνος, τα νέα περιστατικά αυξάνονταν και φαίνεται ότι οι μόνιμες υποδομές της πόλης δεν αρκούσαν για την αντιμετώπισή τους. Έτσι, με βάση τις μαρτυρίες, δημιουργήθηκαν πρόχειρες κατασκευές, παραπήγματα προκειμένου να μεταφερθούν ο μεγάλος αριθμός των ασθενών που περιελάμβανε στρατιώτες και κάτοικους της πόλης. Αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε στα μέτρα κατά της πανώλης, αποτελούσε συχνή πρακτική, όταν η επιδημία έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις και υπήρχε πρόβλημα χώρου στα μόνιμα ιδρύματα¹⁹⁵. Επίσης, επεδίωκαν την άμεση απομόνωση των μολυσμένων περιοχών με στόχο την άρση της επικοινωνίας τους με τις υγιείς περιοχές. Εν τω μεταξύ, η επιδημία λάμβανε τεράστιες διαστάσεις. Κάθε μέρα στο Χάνδακα πέθαιναν εξήντα έως εβδομήντα άτομα. Η κατάσταση είχε φτάσει σε αδιέξοδο. Δεν υπήρχαν ούτε καν τα κατάλληλα άτομα, *pizzicamorti*, προκειμένου να θάβουν τους νεκρούς και έτσι όλοι ήταν αντιμέτωποι με το τρομερό θέαμα στοιβαγμένων πτωμάτων, που γίνονταν επιπλέον σοβαρές εστίες μόλυνσης. Παράλληλα, τραγικές ιστορίες εκτυλίσσονταν παντού: πατέρες έθαβαν τους γιους τους, αδελφοί τα αδέλφια τους, άνδρες τις γυναίκες του¹⁹⁶. Σε ολόκληρη την Ευρώπη συνέβαιναν παρόμοια περιστατικά. Η Κρήτη δεν αποτελούσε εξαίρεση. Σε όλο το δυτικό κόσμο οι άνθρωποι υπέφεραν από τις τραγικές συνέπειες της πανώλης.¹⁹⁷

Στα τέλη Απριλίου, 100 σπίτια στην πόλη του Χάνδακα είχαν απομονωθεί ως μολυσμένα και καθημερινά συνέχιζαν να πεθαίνουν γύρω στα 50 άτομα, ενώ νέα κρούσματα εμφανίζονταν συνεχώς. Στα μέσα Ιουνίου ο Χάνδακας έχει ερημωθεί εξαιτίας της σφοδρότητας της επιδημίας. Όσοι από τους κατοίκους δεν είχαν χτυπηθεί από την μάστιγα της πανώλης κατέφυγαν στην ύπαιθρο, αναζητώντας καταφύγιο σωτηρίας, γεγονός που προβληματίζει και πάλι καθώς δηλώνει πως δεν είχαν ληφθεί τα προβλεπόμενα μέτρα και η πόλη δεν είχε απομονωθεί αποτελεσματικά, όταν η νόσος είχε ταυτιστεί πλέον με την πανώλη.

Οι άνθρωποι στο Χάνδακα ήταν πεπεισμένοι ότι πηγαίνοντας σε χωριά και αγροτικούς οικισμούς θα διέφευγαν τον κίνδυνο της μόλυνσης, μια πρακτική που, όπως ήδη σχολιάστηκε, απαντάται σε όλες σχεδόν τις επιδημίες πανώλης στις πόλεις τις

¹⁹⁵ Ό.π., σσ. 69-82.

¹⁹⁶ Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 76

¹⁹⁷ Σχετικά με την καθημερινότητα κατά τη διάρκεια της πανώλης στην Ευρώπη βλ.: Byrne J. Patrick, *Daily Life during the Black Death*, Greenwood press, Λονδίνο 2006

δυτικής Ευρώπης. Σε κάθε περίπτωση, η μετακίνηση αυτή είχε προφανώς ως συνέπεια την εξάπλωση του λοιμού σε 80 χωριά, καθιστώντας τελικά την ύπαιθρο ένα καταφύγιο κάθε άλλο παρά ασφαλές. Επιπλέον, οι Βενετοί ιππότες, δηλαδή Βενετοί ευγενείς φεουδάρχες, παίρνοντας μαζί και τους φύλακές τους, έφυγαν από το Χάνδακα και έψαχναν καταφύγιο σε απομονωμένα χωριά στα ορεινά της Κρήτης. Και όχι μόνο δεν δέχονταν να συναντήσουν κανένα από το φόβο μετάδοσης της νόσου, αλλά απαγόρευαν και την αποστολή τροφίμων στο Χάνδακα από τα χωριά τους.¹⁹⁸

Η στάση αυτή, καθώς και ο αποκλεισμός των ανθρώπων που είχαν αναλάβει τη μεταφορά ειδών πρώτης ανάγκης στους υπόλοιπους κατοίκους του Χάνδακα από την ύπαιθρο, έφερνε την πόλη αντιμέτωπη με μια άλλη μάστιγα, την πείνα. Τότε επενέβη η βενετική εξουσία, λαμβάνοντας αυστηρά μέτρα, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να εκτελέσει παραδειγματικά τον Μιχελή Πίτσουλο, που φέρεται πως, μαζί με κάποιους υποστηρικτές στο χωριό Μαραθίτη, υποκίνησαν ένα κλίμα ανταρσίας απέναντι στις Αρχές, αμφισβητώντας κραυγαλέα την βενετική εξουσία στο νησί. Η επιδημία, εξάλλου, ήταν από μόνη της παράγοντας αποσταθεροποίησης, ενώ στη διάρκεια της κρίσης αναδεικνύονταν όλες οι πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, που μπορούσαν να πυροδοτήσουν αντιδράσεις με απρόβλεπτες συνέπειες. Ο Πίτσουλος, τελικά, συνελήφθη και εκτελέστηκε με συνοπτικές διαδικασίες. Το πτώμα του για παραδειγματισμό κρεμάστηκε σε ένα δέντρο, ενώ τα σπίτια των υπολοίπων ανταρτών κάηκαν. Τα μέτρα αποδείχθηκαν αποτελεσματικά καθώς φαίνεται πως η τάξη έως ένα βαθμό αποκαταστάθηκε στην ύπαιθρο και τα τρόφιμα άρχισαν να κυκλοφορούν και πάλι.

Στην πόλη από την άλλη, τα διάφορα μέτρα που λαμβάνονταν ενάντια σε όσους εκμεταλλεύονταν τη γενικότερη αναταραχή, επιδιδόμενοι κυρίως σε ληστείες, δεν είχαν σημαντικά αποτελέσματα, ενώ παράλληλα, δεν υπήρχαν τρόφιμα, ούτε καν ψωμί, αφού οι περισσότεροι αρτοποιοί και φουρνάρηδες είχαν πεθάνει.¹⁹⁹ Ο κίνδυνος σιτοδείας ήταν εμφανής και οι συνέπειες του θα ήταν τραγικές αν δεν κατέφθαναν ορισμένες προμήθειες από τη θάλασσα: το βενετικό ναυτικό μετέφερε είδη πρώτης ανάγκης από άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η έκτακτη κατάσταση.

¹⁹⁸ Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σσ. 74-77

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 78

Και ενώ η επιδημία βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, ξαφνικά άρχισαν να μειώνονται οι θάνατοι και πολλοί ασθενείς άρχισαν να αναρρώνουν χωρίς να αρρωστήσουν ξανά. Τι ακριβώς εννοούσε ο αξιωματούχος δεν γίνεται σαφές. Δηλαδή υπήρχαν περιπτώσεις που ενώ είχαν αναρρώσει από την νόσο, μπορούσε λίγο αργότερα να μολυνθούν εκ νέου; Αυτή είναι σίγουρα μια πληροφορία που προβληματίζει αναφορικά με την φύση της ασθένειας που έπληττε την υπό εξέταση περίοδο το Χάνδακα. Ωστόσο, η συλλογή των πληροφοριών στη διάρκεια του θανατικού δεν αποκλείεται να μην γινόταν συστηματικά λόγω της γενικότερης αναστάτωσης και τα στοιχεία που συγκεντρώνονταν να μην ήταν ακριβή. Όπως και να έχει, από τα τέλη Ιουνίου, τρεις περίπου μήνες μετά την έναρξη της καταστροφικής του φάσης, ο λοιμός άρχισε να παρουσιάζει ύφεση. Η συμβολή των υψηλών θερμοκρασιών αποτελούσε σύμμαχο των ανθρώπων καθώς τότε τα κρούσματα υποχωρούσαν²⁰⁰. Οι συνθήκες ξηρασίας δεν ευνοούσαν τον πολλαπλασιασμό των ψύλλων και συνεπώς το κακό, προσωρινά τουλάχιστον, είχε υποχωρήσει. Ο εποικισμός του Χάνδακα και των χωριών που είχε ερημώσει «το θανατικό», αποτελούσε, με το τέλος της επιδημίας, μια από τις προτεραιότητες, σύμφωνα με τον Pasqualigo²⁰¹. Μέχρι και το 1598, καλύφθηκε σχεδόν κατά το ήμισυ το πληθυσμιακό κενό που είχε προκαλέσει η νόσος, γεγονός που εν μέρει μόνο οφείλεται στην πολιτική που ακολούθησαν οι βενετικές Αρχές, καθώς οι μετακινήσεις έγιναν κατά βάση αυθόρμητα²⁰². Σταδιακά αποκαταστάθηκε και η επικοινωνία στην πόλη και διατάχθηκε η άρση των περιοριστικών μέτρων σε πολλά χωριά.

Δύο χρόνια αργότερα, μετά το πρώτο κύμα της επιδημίας και συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1594, τα πάντα έδειχναν ότι η μάστιγα είχε χάσει την δυναμική της²⁰³. Τα κρούσματα στην πόλη, τα οποία στο διάστημα που είχε μεσολαβήσει δεν είχαν πάψει να εμφανίζονται, είχαν μειωθεί σημαντικά και ο λοιμός έκανε την εμφάνισή του κάθε τρεις, έξι και οχτώ μέρες. Στα τέλη Αυγούστου, η πόλη δέχτηκε πάλι τους κατοίκους της και το Lazaretto είχε αδειάσει.²⁰⁴ Στις 20 Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς, αφού πέρασαν εκατόν έντεκα μέρες χωρίς να έχει προσβληθεί κανείς από την πανώλη, τόσο στην πόλη όσο και στα χωριά, κοινοποιήθηκε η λήξη της επιδημίας.

²⁰⁰Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της πανώλης*, ό.π., σσ. 115-127

²⁰¹Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σσ 114-118

²⁰²Κωστής Κώστας, *Στον Καιρό της πανώλης*, ό.π., σσ. 222-223

²⁰³Lambros Spiros, *Brief Chronicles. Code of Apezonon Monastery. Monuments of Greek History*, Vol. A, Αθήνα, 1932, σ. 14

²⁰⁴Μαρμαρέλη -Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», ό.π., σσ. 549-564

Οι λατρευτικές εκδηλώσεις, οι λιτανείες του ελληνικού και του λατινικού κλήρου, η χαρά και η ανακούφιση που ένιωσαν οι κάτοικοι ήταν προσωρινές, καθώς το πλήγμα που δέχτηκαν δεν έμελλε να είναι και το τελευταίο. Οι κάτοικοι για την λύτρωσή τους από την πανώλη, έχτισαν την εκκλησία του Αγίου Ρόκκου, το 1595, στην Ruga Magistra, στον κεντρικό δρόμο της πόλης προς το λιμάνι. Ο Άγιος Ρόκκος, προστάτης του καθολικού κόσμου από τη μάστιγα της πανώλης, ήταν ευγενής που έζησε μεταξύ του 1295-1327.²⁰⁵ Προστάτης του ορθόδοξου πληθυσμού από την πανώλη ήταν ο Άγιος Χαράλμπος.²⁰⁶ Ενώ, όμως, φαινόταν ότι η επιδημία είχε τελειώσει, τον Μάρτιο του 1595, εντοπίστηκαν νέα κρούσματα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Στις αρχές βέβαια του καλοκαιριού της ίδιας χρονιάς η κατάσταση φαίνεται ότι είχε εκτονωθεί. Μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου, τόσο η πόλη όσο και η ύπαιθρος, βρίσκονταν και πάλι, μετά από χρόνια, σε άριστη κατάσταση, τουλάχιστον όσον αφορά το κομμάτι της υγείας.

Ο πανικός που επέφερε στον πληθυσμό και στις Αρχές η εξάπλωση του λοιμού, δεν οφειλόταν μόνο στο μέγεθος των συμφορών που προξένησε από τις πρώτες κιόλας ημέρες, αλλά και στις εγγενείς αδυναμίες των Αρχών να τις αντιμετωπίσουν δραστικά. Όπως επισημαίνουν από τις αναφορές τους, η χρονική απόσταση από την τελευταία φορά που η πανώλη είχε πλήξει την πόλη ήταν μεγάλη και ως εκ τούτου το υγειονομικό σύστημα είχε αδρανήσει.²⁰⁷ Και μόνο, όμως, το γεγονός αυτό είναι αρκετό για να αντιληφθεί κανείς τα προβλήματα του μηχανισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Χάνδακας ήταν ένα εμπορικό κέντρο και συνεπώς ο κίνδυνος της πανώλης ήταν διαρκής. Επομένως, η υπολειτουργία του υγειονομικού μηχανισμού ήταν από μόνη της προβληματική. Αν προστεθεί και το γεγονός ότι το λοιμοκαθαρτήριο, όπως άλλωστε αναφέρει και η έκθεση του Pasqualigo, αντιμετώπιζε προβλήματα καθώς ήταν «ερείπωμένο» και επιπλέον «δεν ήταν αρκετό να στεγάσει τόσο κόσμο»²⁰⁸.

Οι ασθενείς, όπως προκύπτει, ήταν τόσοι πολλοί που οι ήδη προβληματικές υποδομές του λοιμοκαθαρητηρίου δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν την εφαρμογή των προβλεπόμενων υγειονομικών πρωτοκόλλων. Αργότερα οι Αρχές προχώρησαν στην κατασκευή παραπηγμάτων κοντά στο φρούριο του Αγίου Δημητρίου για την κάθαρση

²⁰⁵ Για περισσότερα σχετικά με την μακροχρόνια συνύπαρξη βενετών και ντόπιων στην Κρήτη βλ. : Μαλτέζου Χρύσα « Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)», σσ. 213-214

²⁰⁶ Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σ.96

²⁰⁷ Ο.π. σ. 72

²⁰⁸ Ο.π. σ. 76

όσων έβγαιναν από το λοιμοκαθαρήριο καθώς δεν τους επιτρεπόταν αμέσως να συναναστραφούν και να επικοινωνήσουν άμεσα με τους υγιείς κατοίκους της νήσου. Ωστόσο, οι ελλιπείς οικονομικοί πόροι δεν επέτρεπαν την κατασκευή τουλάχιστον σύντομα και επαρκώς των έκτακτων αυτών λοιμοκαθαρηρίων.²⁰⁹

Στη διάρκεια του λοιμού, για να αντιμετωπιστεί η έκτακτη κατάσταση, εκτός από τους τακτικούς προνοητές υγείας μαρτυρείται ότι διορίστηκαν επιπλέον οκτώ έκτακτοι, οι οποίοι θα αναλάμβαναν υπηρεσία με την βοήθεια επικουρικού προσωπικού, το οποίο θα συγκέντρωναν οι ίδιοι με δική τους ευθύνη. Κύριο μέλημά τους θα έπρεπε να είναι η περιφρούρηση της δημόσιας υγείας και η απομόνωση των ασθενών. Όμως, αυτή η πρωτοβουλία των Αρχών δεν αποδείχτηκε αρκετή και η επιδημία σύντομα αναζωπυρώθηκε. Μάλιστα, κατά το χρονικό διάστημα της υπηρεσίας τους προσβλήθηκαν 20 χωριά, πολλά από τα οποία για δεύτερη φορά²¹⁰.

Η επανεμφάνιση του κακού μετά από τόσες φορές που είχε θεωρηθεί δεδομένη αποκατάσταση της υγείας, οφειλόταν και στην κλοπή ή στην επαναχρησιμοποίηση μολυσμένων αντικειμένων, τα οποία οι κάτοχοί τους είχαν αποκρύψει χωρίς να τα απολυμάνουν. Επίσης, συχνά ασθενείς που είχαν δραπετεύσει από το λοιμοκαθαρήριο για να επισκεφτούν τους οικείους τους και τις κατοικίες τους κυκλοφορούσαν μεταξύ των υγείων και διέσπειραν την ασθένεια. Οι ποινές που επιβάλλονταν σε όσους συλλαμβάνονταν ήταν αρκετά σκληρές και πολλές φορές οι παραβάτες οι ίδιοι εκτελούνταν με συνοπτικές διαδικασίες. Για να τεθεί υπό έλεγχο αυτή η κατάσταση, εκτός από την ενίσχυση των φρουρών, οι Αρχές επαναλάμβαναν προφανώς τις διαταγές τους για την ολοκληρωτική άρση της επικοινωνίας και τον περιορισμό των κατοίκων στις οικίες τους για όσο κρινόταν αναγκαίο.²¹¹

Στα πλαίσια της κάθαρσης του χώρου από το μίasma, συγκεντρώνονταν όλα τα αντικείμενα των κατοίκων για απολύμανση με την χρήση διάφορων αρωματικών ουσιών με βάση το θειάφι και την πίσσα, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος εμφάνισης νέων εστιών της πανώλης²¹². Παρόμοια, συχνά επιλεγόταν άλλοτε ο βρασμός των μολυσμένων και ύποπτων αντικειμένων και άλλοτε απλώς η παράδοσή τους στις φλόγες και η καταστροφή τους.²¹³ Κάποιες φορές οι υγειονομικοί υπεύθυνοι,

²⁰⁹Ο.π. σ. 113

²¹⁰Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σελ.96

²¹¹Ο.π. σσ. 89-91

²¹²Ο.π. σ. 94

²¹³Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », ό.π., σ. 75

κατά τις επισκέψεις στα σπίτια της πόλης, οργάνωναν και επιτηρούσαν οι ίδιοι τις διαδικασίες αυτές για την αρτιότερη πραγματοποίησή τους.

Ο αντίκτυπος της πανώλης ήταν προφανής σε όλους τους τομείς του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου. Τα προβλήματα που εμφανίστηκαν ήταν σύνθετα και δυσεπίλυτα. Οι χωρικοί αρνούσαν ή και αδυνατούσαν να εκτελέσουν τις αγγαρείες με αποτέλεσμα στον καιρό της επιδημίας τα οχυρωματικά έργα να σταματήσουν και η οργάνωση της άμυνας να παραμεληθεί. Σε συνδυασμό και με τη μεγάλη θνησιμότητα των στρατιωτών, το νησί στρατιωτικά ήταν πολύ ευάλωτο. Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζονταν και στο πολεμικό ναυτικό. Ο αιφνίδιος θάνατος όσων νόσησαν από την επιδημία είχε ως συνέπεια να σταματήσουν οι ναυπηγικές εργασίες και οι εργασίες συντήρησης των πλοίων.

Εκτός από την άμυνα, καταστροφικές ήταν και οι συνέπειες στον οικονομικό τομέα τόσο για την ίδια τη Βενετία, όσο και για τον ντόπιο πληθυσμό. Καταρχάς, σε ό,τι αφορούσε την πρώτη, λόγω των έκτακτων συνθηκών, δεν μπορούσε να γίνει στο μητροπολιτικό ταμείο η απόδοση του τετάρτου των σιτηρών, όπως προβλεπόταν. Άλλωστε, η συγκομιδή δημητριακών της χρονιάς του 1592 ήταν μηδαμινή. Αυτό, όπως είναι αυτονόητο, οφειλόταν είτε στην εκούσια απομόνωση των χωρικών στα σπίτια τους και στην πιθανή άρνησή τους να καλλιεργήσουν τα χωράφια είτε στην μείωση του αριθμού τους λόγω της πανώλης.

Από την άλλη, η γνωστοποίηση στην Ευρώπη ότι ο Χάνδακας μαστιζόταν από πανώλη είχε ως φυσική συνέπεια την εμπορική απομόνωση του νησιού. Κάθε μορφή εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου είχε σταματήσει. Δυτικά πλοία δεν αγκυροβολούσαν πλέον στα λιμάνια της Κρήτης για να αγοράσουν το φημισμένο κρασί της ώστε να το προωθήσουν οι έμποροι στις αγορές της Ευρώπης. Η καθίζηση της εμπορικής κίνησης στέρησε, όπως είναι αναμενόμενο, από το δημόσιο την είσπραξη των βασικών δασμών, αφήνοντας άδεια τα δημόσια ταμεία. Παρόμοια, η κατάσταση γινόταν ακόμη πιο δυσχερής όταν ο θάνατος, ακόμη και η ασθένεια πολλών ενοικιαστών των φόρων στέρησε από κάθε φορολογικό εισόδημα από το δημόσιο εισοδήματα. Στην ίδια κατεύθυνση, το κλείσιμο των εισόδων της πόλης από τις 13 Νοεμβρίου 1592 μέχρι και τις 15 Αυγούστου του επόμενου έτους²¹⁴ και η απαγόρευση

²¹⁴Μαρκομιχελάκη Μ. Τασούλα, *Εδώ, εις το Κάστρον της Κρήτης...Ένας λογοτεχνικός χάρτης του βενετσιάνικου Χάνδακα*, Νέα Ελληνική Φιλολογία 7, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 187-191

εισαγωγής σ' αυτήν λιναριού, βαμβακιού, μεταξιού, μαλλιού, κρασιού, μείωσε σημαντικά τα έσοδα και από τον φόρο της πόρτας. Αντίστοιχα, η απαγόρευση της εμπορίας δερμάτων, κρασιών και φρούτων μείωσε τα έσοδα από τον φόρο της μεσιτείας. Με λιγότερο σοβαρές συνέπειες σε σχέση με τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, ο θάνατος πολλών ψαράδων και η απαγόρευση του ψαρέματος στο λιμάνι που βρισκόταν το λοιμοκαθακτήριο, επέφερε μεγάλες ζημιές στην είσπραξη του φόρου ψαρέματος.²¹⁵ Όσον αφορά το φόρο των σφαγείων, αυτός καταργήθηκε το καιρό του λοιμού από τις ίδιες τις Αρχές, για να δοθούν κίνητρα στους κατόχους μικρών ζώων να πουλήσουν κρέας στους κατοίκους που στερούνταν βασικών ειδών διατροφής, όπως το λάδι, το τυρί, το κρασί, το αλάτι αλλά και καύσιμων υλών, κάρβουνου δηλαδή και ξύλων.

Η οικονομική δυσπραγία σε συνδυασμό πάντα με την αύξηση των εξόδων του δημοσίου για την αντιμετώπιση της πανώλης και την καθυστερημένη πάντα αποστολή βοήθειας από τη μητρόπολη, έφερε τις βενετικές Αρχές του νησιού αρκετές φορές αντιμέτωπες με πολλά δεινά και αδιέξοδα, τα οποία κάθε φορά καλούνταν να επιλύσουν. Για την κατασκευή ξύλινων παρατηγμάτων αναγκάστηκαν να πάρουν την περιορισμένη ξυλεία που προοριζόταν για τα ναυπηγεία και τα οχυρωματικά έργα ή να δανειστούν ακόμα και από ιδιώτες. Για τη συντήρηση των λοιμοκαθακτηρίων και για τις αμοιβές των νεκροθαφτών, των κουρέων που έκαναν τις αφαιμάξεις, για την αγορά φαρμάκων και των ειδών πρώτης ανάγκης για τους ασθενείς, δαπανήθηκαν τα 60.000 δουκάτα του ταμείου των σιτηρών και του ταμείου για τον εξοπλισμό των γαλερών. Επιπλέον, καθώς η οικονομική βοήθεια που προσέφεραν οι ευγενείς ήταν ισχνή και σπάνια, ο Pasqualigo αναγκάστηκε να δανεισθεί χρήματα από Εβραίους ιδιώτες του Χάνδακα, προκειμένου να πληρώσει τους στρατιώτες που διένυαν την περίοδο της ανάρρωσης στα λοιμοκαθακτήρια²¹⁶. Στην έκθεσή του ο Pasqualigo, μεταξύ άλλων, υπενθύμιζε στη βενετική κυβέρνηση ότι έπρεπε να αποπληρώσει τα 15.000 δουκάτα που είχαν δανειστεί από τους ιδιώτες αυτούς, καθώς απ' ότι φαίνεται, δεν το είχε ακόμη πράξει²¹⁷.

Φυσικά δε μπορεί να παραβλέψει κάποιος και τις απώλειες σε δημογραφικό επίπεδο που ήταν πολύ μεγάλες. Υπολογίζεται ότι μέχρι τα μέσα του 1593, δηλαδή

²¹⁵Μπαρούτσος Φώτιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα*,ό.π., σσ. 206-213

²¹⁶Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », ό.π., σ. 75

²¹⁷Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 109

μέσα σε ενάμιση χρόνο από την εκδήλωση της πανώλης είχαν πεθάνει περίπου 8.600 άτομα στην πόλη του Χάνδακα, που ανέρχεται περίπου στο 51%, δεδομένου ότι ο πληθυσμός της πρωτεύουσας υπολογίζεται, στα τέλη του 1589, στους 16.733 κατοίκους, και γύρω στις 5.300 στην ύπαιθρο, ενώ μέχρι το τέλος του λοιμού υπολογίζονται συνολικά 13.900 περίπου θάνατοι.²¹⁸ Το Δεκέμβριο του 1593, ο γενικός διοικητής του στρατού, Honorio Scotti, έγραφε ότι στο Χάνδακα από τους 2.700 άνδρες πάνω από 14 χρονών που είχαν απομείνει, αν αφαιρούσε κανείς τους ευγενείς, τους ηλικιωμένους και τους κάθε λογής ανήμπορους, δεν απομένουν παρά χίλια άτομα ικανά να πολεμήσουν²¹⁹. Κατά τη διάρκεια, βέβαια, του λοιμού ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η διενέργεια απογραφής των νεκρών, λόγω αφενός της θνησιμότητας των παπάδων που κατά κάποιο τρόπο είχαν τον ρόλο «ληξίαρχων», και αφετέρου του ενταφιασμού πολλών στα σπίτια τους από τους δικούς τους, με συνέπεια να μην γίνεται ο θάνατός τους αντιληπτός, στις Αρχές²²⁰. Εν ολίγοις, ο πληθυσμός της πόλης μειώθηκε στο μισό και της υπαίθρου περίπου στο ένα δέκατο.

Επικρατούσε μία γενική αναταραχή στην κρητική κοινωνία εξαιτίας της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί από το λοιμό, καθώς δεν αναγραφόταν πάντοτε με ακρίβεια αν ο θάνατος κάποιου προερχόταν από την πανώλη ή από κάποια άλλη αιτία. Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπήρχαν, τον Ιούλιο του 1593, και ενώ ο λοιμός είχε σε πρώτη φάση υποχωρήσει, ο Pasqualigo προέβη σε απογραφή του πληθυσμού του Χάνδακα, από την οποία διαπιστώθηκε ότι είχαν πεθάνει από το λοιμό 8.600 ανθρώπινες ψυχές. Με βάση τα δημογραφικά δεδομένα, συμπεραίνουμε ότι ο πληθυσμός της πόλης μειώθηκε κατά το ήμισυ ενώ ο πληθυσμός της υπαίθρου κατά το ένα δέκατο περίπου. Ο λοιμός συνεχίστηκε για ακόμη δύο χρόνια με αμείωτο ρυθμό. Επίσης, μας είναι γνωστό ότι από το 1589 μέχρι και το 1598 ο πληθυσμός της πόλης και της υπαίθρου του Χάνδακα μειώθηκε κατά 13.900 άτομα.²²¹ Εφόσον μέχρι την απογραφή του Pasqualigo η μείωση ανερχόταν στον αριθμό των 13.898 ανθρώπων, υποθέτουμε ότι μέχρι το τέλος του λοιμού, πέθαναν ακόμα γύρω στα 3.300 άτομα²²². Τα κίνητρα της Γαληνοτάτης για την προσέλκυση του πληθυσμού ήταν αρκετά δελεαστικά. Τους προσέφεραν απαλλαγή από τις αγγαρείες και τις υποχρεώσεις στις

²¹⁸Μαρμαρέλη - Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», ό.π., σσ. 562 - 563

²¹⁹Αλεξίου Στυλιανός, *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον 16ο και 17ο αιώνα*, τομ. ΙΗ (Ι-ΙΙΙ) *Κρητικά Χρονικά*, Ηράκλειο 1964

²²⁰Σπανάκης Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ό.π., σ.106

²²¹Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη», ό.π., σ. 129

²²²Ο.π. σσ. 118-136

γαλέρες. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1595, ο Γενικός Προβλεπτής Nicolo Dandolo²²³, με μεγάλη έκπληξη διαπίστωσε ότι ο πληθυσμός της πόλης **ανερχόταν** σε 11.700 άτομα περίπου. Τις παραμονές του ξεσπάσματος της πανώλης ο πληθυσμός αριθμούσε περίπου 12.500 ανθρώπινες ψυχές.

Η αυστηρότητα εφαρμογής των υγειονομικών μέτρων θα ήταν αναμενόμενα να συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια, δεδομένης της καταστροφής που είχε προηγηθεί. Ωστόσο, οι μαρτυρίες του Άγγλου περιηγητή Fynes Moryson, ο οποίος έφτασε στην Κρήτη, το 1596 και μεταφέρει τη δική του εμπειρία, δίνουν μια εντελώς διαφορετική εικόνα. Ο ίδιος, μόλις αποβιβάστηκε στο νησί, οδηγήθηκε με εντολή των αρμοδίων αρχών, στο λοιμοκαθατήριο προκειμένου να περάσει από τον αναγκαίο υγειονομικό έλεγχο. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η πανώλη έπληττε όλη σχεδόν τη Μεσόγειο.²²⁴ Παρά ταύτα, ο Moryson φαίνεται ότι δεν διέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα εντός του ιδρύματος στο πλαίσιο εφαρμογής των μέτρων απομόνωσης των ταξιδιωτών και απολύμανσης των αποσκευών της. Αντίθετα, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, χρημάτισε με ένα τσεκίни τους υπαλλήλους και έτσι κατάφερε να απομακρυνθεί από το λοιμοκαθατήριο πολύ νωρίτερα από το προβλεπόμενο. Το γεγονός αυτό, καθιστά σαφή την πλημμελή εφαρμογή των υγειονομικών μέτρων ακόμη και σε περιόδους υψηλού κινδύνου και λίγο μετά τη λήξη ενός λοιμού που είχε εκτεταμένες συνέπειες για το νησί. Επομένως, ερωτήματα εγείρονται αναφορικά, όχι με την αποτελεσματικότητα των μέτρων κατά της πανώλης, αλλά με τον τρόπο εφαρμογής της από τις αρμόδιες υγειονομικές αρχές των πόλεων της Κρήτης.

Παρατηρώντας την εξέλιξη της νόσου στην Κρήτη κατά την διάρκεια των ετών 1592–95, μπορεί κανείς να διατυπώσει ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την γεωγραφική της εξάπλωση στο νησί. Κατά την διάρκεια των τριών ετών που έπληξε την Κρήτη, η ασθένεια, όπως αναφέρουν εξειδικευμένοι μελετητές του φαινομένου, μεταδόθηκε σε χωριά δυτικά μέχρι 55 χιλιόμετρα και ανατολικά μέχρι 80 χιλιόμετρα του Χάνδακα. Η ασθένεια κινήθηκε δίχως δυσκολία προς αυτές τις κατευθύνσεις μέσω πεδιάδων, επηρεάζοντας και την διοικητική περιφέρεια του Ρεθύμνου όπως και τις ανατολικές της Σητείας. Η απόσταση ανάμεσα στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο είναι 79 χιλιόμετρα και το τελευταίο χωριό που επλήγη βρισκόνταν σε απόσταση 24 χιλιομέτρων από την σημερινή πόλη του Ρέθυμνου. Η απόσταση

²²³Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou Effie, Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, *The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595)*, ό.π., σσ. 77-79

²²⁴McNeill W. Hardy, *Plagues and Peoples*, ό.π., σσ. 176-208

ανάμεσα στο Ηράκλειο και την Σητεία είναι 147 χιλιόμετρα και το τελευταίο χωριό που χτυπήθηκε από την πανώλη ήταν 67 χιλιόμετρα μακριά από την Σητεία. Η περιορισμένη εξάπλωση της ασθένειας στην νότια Κρήτη, κατά τους ειδικούς, εξηγείται αν σκεφτεί κανείς την γεωμορφολογία της περιοχής, η οποία έχει βουνά, απομονωμένα χωριά δύσκολα προσβάσιμα. Τα βουνά λειτουργούσαν ως φυσικά σύνορα και παράλληλα ως εμπόδιο της εξάπλωσής της.²²⁵

Η βαθμιαία εξάπλωση της επιδημίας σε όλα τα χωριά πιθανόν συνέβη μέσα σε τρεις μήνες, από τέλη Μαρτίου 1592 μέχρι και τις αρχές Ιουλίου. Ένας υπολογισμός δείχνει ότι η ασθένεια εξαπλώθηκε με ταχύτητα 135 χιλιομέτρων μέσα σε τρεις μήνες, με ταχύτητα 1.49 χιλιομέτρων την ημέρα. Αξίζει να σημειωθεί πως, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η ταχύτητα εξάπλωσης της νόσου ήταν σχεδόν τρεις φορές μικρότερη από αυτή της πανώλης του «Ιουστινιανού» που έπληξε την Αγγλία το 664.²²⁶ Θεωρείται πως ταξίδεψε σε απόσταση 385 χιλιομέτρων ανάμεσα στο Dover και το Lastingham σε 91 μέρες και με ταχύτητα 4.23 χιλιόμετρα ανά μέρα. Από την άλλη πλευρά, η πανώλη του ύστερου Μεσαίωνα, ο «Μαύρος θάνατος», φαίνεται να κινήθηκε κατά μέσο όρο με ταχύτητα 3.75 χιλιομέτρων ανά μέρα.²²⁷

Αυτό δείχνει ότι η ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε η επιδημία στο Χάνδακα αντιστοιχεί στην χαμηλότερη ταχύτητα που είχε ο Μαύρος Θάνατος τον 14^ο αιώνα. Δεδομένου ότι η επιδημία για την οποία γίνεται λόγος συνέβη δύο αιώνες μετά από την περίοδο εκδήλωσής της νόσου πρώτη φορά στην Ευρώπη, δείχνει ότι ίσως η φύση της επιδημίας δεν είχε διαφοροποιηθεί τον 16^ο αιώνα στην νότια Ευρώπη. Οι κλίμακες θνησιμότητας στο Χάνδακα έμειναν στο 51.3% και αφορούν μόνο τον πληθυσμό της πόλης. Σύμφωνα με απογραφή του 1589 ο πληθυσμός της περιφέρειας του Χάνδακα αριθμούσε περίπου 76.000 κατοίκους, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται το αστικό κέντρο του Χάνδακα. Οι 5.308 χωρικοί που πέθαναν, αντιπροσωπεύουν το 7% του αγροτικού πληθυσμού, δείχνοντας την παραδοσιακά υψηλή θνησιμότητα που συνόδευε τις αστικού τύπου επιδημίες πανώλης.²²⁸

Ο αποδεκατισμός και η εξαθλίωση των κατοίκων, η αποδιοργάνωση της κρατικής μηχανής και η χαλαρότητα της άμυνας του νησιού δεν αποτέλεσαν για τους

²²⁵Tsiamis Costas, Thalassinou Eleni, Poulakou-Rebelakou ffie., Tsakris Athanasios, Hatzakis Angelos, «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », ό.π., σ. 78

²²⁶Maddicott J. «Plague in Seventh-century England», *Past and Present*, 156 (1997), σσ. 7-54,

²²⁷Cohn S.K. Jr. *Epidemiology of the Black Death and successive waves of plague*, σσ. 74-100

²²⁸Tsiamis C., Thalassinou E., Poulakou-Rebelakou E., Tsakris A., Hatzakis A., «The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595) », σ.78

Οθωμανούς αντικείμενο εκμετάλλευσης. Σε όλη την διάρκεια του λοιμού, οι Αρχές δεν παρέλειπαν να εκφράζουν τους φόβους τους για μια ενδεχόμενη επίθεση αφού διαμέσου των Τούρκων που πωλούσαν σιτηρά στο Χάνδακα, η όλη κατάσταση είχε γνωστοποιηθεί στην Υψηλή Πύλη.²²⁹ Κάθε προσπάθεια ενδυνάμωσης της άμυνας θα ήταν ουτοπική και μάταιη τον Μάρτιο του 1593 σε μία ύστατη προσπάθεια αναχαίτησης των τουρκικών δυνάμεων. Η άλωση του Μεγάλου Κάστρου στον Χάνδακα αποφεύχθηκε καθώς, πολύ πιθανόν, η Κρήτη δεν εντασσόταν στη σφαίρα των οθωμανικών ενδιαφερόντων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Το γεγονός αυτό βοήθησε πολύ ώστε η νήσος να αποφύγει την οθωμανική κατάκτηση για μερικές δεκαετίες ακόμη, μέχρι και την οριστική κατάληψή της το 1669.²³⁰

²²⁹Χασιώτης Ι., « Ο κρητικός πόλεμος και η εποποιία της πολιορκίας του Χάνδακος (1645– 1669)», Ι.Ε.Ε, τ. 10, Αθήνα 1974 σσ. 334-351

²³⁰Μαλτέζου Χρύσα, « Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Κρήτη 1988, ό.π., σ. 152

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είναι γνωστό ότι η Κρήτη θα γνωρίσει τον Μαύρο Θάνατο σε χρόνους παράλληλους με την υπόλοιπη Ευρώπη. Έκτοτε, και για περίπου τέσσερις αιώνες, η απειλή της επιδημίας στην Κρήτη ήταν σχεδόν μόνιμη. Αναμφίβολα, ο βασικότερος λόγος για τις συχνές εισβολές της πανώλης ήταν η γεωγραφία του νησιού και η ένταξή του, λόγω της βενετικής κυριαρχίας, στα διεθνή εμπορικά δίκτυα της εποχής. Επιπλέον, η ύπαρξη διαφορετικών πολιτικο-γεωγραφικών μορφωμάτων στον χώρο της Μεσογείου, που συνδέονταν μέσω αυτών των δικτύων, είχε ως συνέπεια την εφαρμογή διαφορετικής υγειονομικής πολιτικής στην ευρύτερη περιοχή ή και την έλλειψή της. Ειδικά η οθωμανική αυτοκρατορία, που επεκτεινόταν κατά τους υπό εξέταση αιώνες, δεν είχε συντονιστεί με τις δυτικές δυνάμεις και τα υγειονομικά μέτρα εντός των συνόρων της ήταν σε μεγάλο βαθμό ανύπαρκτα. Σε αυτό πρέπει να προστεθεί, όπως άλλωστε ήδη αναφέραμε, το ζήτημα της προσάρτησης στην Οθωμανική αυτοκρατορία της Αιγύπτου, που θεωρείται βασική εστία διασποράς της πανώλης εκείνη την περίοδο, δεδομένης και της έντονης εμπορικής δραστηριότητας στην περιοχή αυτή και της εγγύτητάς της με την Κρήτη.

Από τον 14^ο αιώνα, λοιπόν, μέχρι και τον 17^ο η πανώλη χτυπά κατά περιόδους την Κρήτη, άλλοτε με μεγάλη σφοδρότητα ενώ άλλοτε τα πλήγματά της είναι ήσσονος σημασίας. Προσβάλλει τις πόλεις του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου, όπως και την ύπαιθρο των διαμερισμάτων αυτών. Διαπιστώσαμε, στηριζόμενοι στους χρονογραφικούς πίνακες του Κωστα Κωστή πως τα κρούσματα στην Κρήτη εντάσσονταν σε ευρύτερους κύκλους επιδημιών, οι οποίοι έχουν διάρκεια κατά μέσο όρο δύο με τρία έτη, κατά τα οποία πλήττουν σχεδόν ταυτόχρονα τα μεγάλα αστικά κέντρα της ελληνικής χερσονήσου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επιδημία του 1592 στον Χανδακα, την πορεία της οποίας παρακολουθήσαμε ξεκινά, όπως άλλωστε ήδη αναφέραμε, από τον Χάνδακα, έπειτα πλήττει την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, την Άνδρο για να καταλήξει στη Μονεμβασία.

Όπως και μετά από κάθε επιδημία, έτσι και το 1592, οι συνέπειες της ήταν πολλαπλές. Ο πληθυσμός του Χάνδακα μειώθηκε κατά το ήμισυ, ένα δημογραφικό κενό που όμως σχετικά σύντομα μόλις κατά το 1598 μπόρεσε εν μέρει να αντισταθμιστεί με την έλευση περίπου 4.000 κατοίκων, ένας αριθμός που αντιστοιχούσε στο μισό περίπου του αριθμού από τις απώλειες της πανώλης. Όσον

αφορά τις οικονομικές επιπτώσεις της πανώλης, του 1592 δεν υπάρχει αμφιβολία πως, ειδικά κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης επιδημίας η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη. Στην έκθεση του Pasqualigo διαβάζουμε για τρομερές ελλείψεις στα στοιχειώδη τρόφιμα, λόγω κυρίως της συνεχούς διακοπής του διαμετακομιστικού εμπορίου, δεδομένου του κινδύνου της μετάδοσης της νόσου. Η κρισιμότητα του ζητήματος αποδεικνύεται και από τα μέτρα που λαμβάνονται από τις αρχές του Χάνδακα, προκειμένου να αποκατασταθεί η απρόσκοπτη μεταφορά αγαθών από την ύπαιθρο, από την οποία ήταν εξαρτημένη η πόλη.

Πέραν όμως από την περίπτωση του χωριού του Μαραθίτη, οι αρχηγοί του οποίου τιμωρήθηκαν παραδειγματικά από τις αρχές λόγω της εξέγερσής τους κατά την περίοδο της κρίσης, δεν έλλειπαν οι περιπτώσεις όπου οι αρχές καλούνταν να αποκαταστήσουν την τάξη και εντός της πόλεως. δεδομένων των παρανομιών που συνέβαιναν μέσα στη γενικότερη αναταραχή.

Σε σχέση με τον “διαταξικό” χαρακτήρα της νόσου, συμπεραίνουμε, με βάση αποκλειστικά την περίπτωση του λοιμού 1592 μέσα από την αναφορά του Pasqualigo, πως ενώ οι ιδιαίτερες συνθήκες μετάδοσης της πανώλης αφορούν τόσο πλούσιους όσο και φτωχούς και τουλάχιστον κατά το πρώτο κύμα επιδημίας τα στατιστικά δεν διαψεύδουν το παραπάνω γεγονός εν συνεχεία, εντούτοις, οι πλούσιοι είναι αυτοί που έχουν το προνόμιο και τη δυνατότητα της φυγής και λήψης μέτρων για την προστασία τους, μια δυνατότητα που δεν έχουν στον ίδιο βαθμό οι δεύτεροι. Θεωρούμε πως το παράδειγμα της φυγής των *ιπποτών*, των φεουδαρχών δηλαδή, κατά τη φάση της επανεμφάνισης της επιδημίας το 1994, καθώς και των προστατευτικών μέτρων που κατάφεραν να επιβάλουν, απαγορεύοντας την είσοδο άλλων κατοίκων στον εκάστοτε τόπο παραμονής τους, είναι ενδεικτικό της άποψης ότι οι ευπορότερες ομάδες έχουν δυνατότητες προστασίας απέναντι στην επιδημία, ενώ είναι ο ενδεής πληθυσμός, κυρίως του αστικού χώρου που δοκιμάζεται σκληρότερα από τη νόσο ²³¹. Συνεπώς, ενώ θεωρητικά η πανώλη δεν έχει κάποια ιδιαίτερη προτίμηση αναφορικά με το ποιόν θα προσβάλει, οι πλέον ευκατάστατες ομάδες του πληθυσμού είναι σε θέση να προφυλακτούν αποτελεσματικότερα.²³²

Στο παράδειγμα της επιδημίας του 1592 βρίσκεται η πλήρης εφαρμογή της θεωρίας που έχει διατυπωθεί από τους επιστήμονες και αναφέρθηκε σε προηγούμενη

²³¹Ο.π., σελ. σελ. 96

²³²Βλ. ενδεικτικά.: Pullan B., *Rich and poor in Renaissance Venice*

ενότητα, περί προσωρινών εστιών της πανώλης σε πληθυσμούς τρωκτικών, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για τα διαδοχικά επιδημικά κύματα. τις περισσότερες φορές, λοιπόν, η νόσος εισέρχεται στην πόλη ή και στην ύπαιθρο όπου, λόγω των μολυσμένων τρωκτικών δημιουργούνται προσωρινές εστίες μόλυνσης στον πληθυσμό τους πράγμα που σημαίνει πως, διαμέσου της επιζωοτίας, θα επέστρεφε κατά περιόδους και για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Αν, εντούτοις, οι προσωρινές εστίες μόλυνσης ήταν υπεύθυνες για την διατήρηση της νόσου και την εκ νέου εκδήλωσή της στον ίδιο τόπο, διατυπώνονται ερωτήματα αναφορικά με την πραγματική πηγή της επιδημίας στο παράδειγμα που εξετάστηκε. Σήμερα μας είναι γνωστό πως ο τύπος της πανώλης που έπληξε τον Χάνδακα ήταν κατά βάση η βουβωνική πανώλη δίχως να αποκλείεται η μετάλλαξη της σε πνευμονική. Με δεδομένο την περίοδο εκκόλαψης του συγκεκριμένου τύπου της νόσου μέσα στον ανθρώπινο οργανισμό, η οποία δεν ξεπερνά τις 2 με 6 ημέρες, πράγμα που σημαίνει πως η νόσος θα έπρεπε να είχε εκδηλωθεί μέσα στο πλοίο που μετέφερε τον Λορέντζο και δεδομένου πως τα πρώτα κρούσματα παρουσιάστηκαν στην ύπαιθρο, ορισμένοι ερευνητές εγείρουν αμφιβολίες σχετικά με την πραγματική πηγή της επιδημίας²³³.

Κάθε φορά που μια επιδημία πανώλης χτυπούσε την Κρήτη, οι βενετικές αρχές ενεργοποιούσαν μηχανισμούς που βασίζονταν στην δική τους εμπειρία και στη δική τους υγειονομική. Ειδικά τα λοιμοκαθαρτήρια, ως σταθμοί προληπτικού ελέγχου, θεωρείται γενικά πως, «*παρά τα τρωτά, συνετέλεσαν στην ανάσχεση των επιδημιών στην Ευρώπη...*».²³⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, τα υγειονομικά συστήματα τα οποία εισήχθησαν στην Κρήτη, όπως και σε όλες τις βενετικές κτήσεις στην ελληνική χερσόνησο, πέραν από την προσαρμογή τους στις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε πολιτισμικού περιβάλλοντος, χαρακτηρίζονταν επίσης και από την σταδιακή διεύρυνση και βελτίωση των λειτουργιών τους.

Ωστόσο, το 1592, οι υγειονομικοί μηχανισμοί του Χάνδακα δίνεται η εντύπωση ότι αδράνησαν, με συνέπεια η πανώλη να εισχωρήσει για άλλη μια φορά στον Χάνδακα και να εξαπλωθεί η μεγαλύτερη επιδημία στην ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Οι μηχανισμοί των βενετικών αρχών αντέδρασαν, εφαρμόζοντας αυστηρά μέτρα με στόχο όπως αναφέρεται από τον Pasqualigo, την

²³³Tsiamis C., Thalassinou E., Poulakou-Rebelakou E., Tsakris A., Hatzakis A. , "The Venetian Lazarettos of Candia and the Great Plague (1592-1595)", σ. 77

²³⁴Παπαδία-Λάλα Α., *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, 1996, σ. 151

προστασία των βενετικών συμφερόντων όμως, τα μέτρα αυτά δεν φαίνεται να υπήρξαν αποτελεσματικά στην ανάσχεση της επιδημίας

Οι προσπάθειες, όμως, που καταβάλλονται, κυρίως από μέρους των αρχών, για την αντιμετώπιση της πανώλης, ακόμα και όταν δεν συμβάλουν ικανοποιητικά στην κατασίγαση της νόσου, απηχούν εντούτοις μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική από αυτήν του 14^{ου} αιώνα. Δεδομένου ότι η Κρήτη, μέχρι και την κατάληψή της από τους Οθωμανούς, παρακολουθεί τις τομές που συμβαίνουν στην Ευρώπη μετά την Αναγέννηση και αφορούν σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, από την οργάνωση των κοινωνιών μέχρι και τις καινοτομίες στον χώρο της τεχνολογίας αλλά και των επιστημών, η πραγματικότητα που διέπει αυτές τις προσπάθειες, υποδηλώνει, στο πεδίο των επιστημών τη σταδιακή επικράτηση της συστηματικής και πειραματικής γνώσης και στο πεδίο του οποίου άπτεται η πολιτική έναν εξορθολογισμό στον τρόπο διεύθετης τους.²³⁵

²³⁵Foucault Paul-Michel, *Security, territory, population*, Lectures at the Collège De France, μτφρ. Graham Burchel, Michel Senellart (εκδ.), Picador, Νέα Υόρκη 2008, σσ. 303-344

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Batsokas C. George, «Two fourteenth century greek descriptions of the Black Death», *Journal of the history of medicine*, 1, 1966
- Boccaccio G., *The Decameron*, μτφρ. G.H. McWilliam, Λονδίνο, 1995.
- Braudel Fernard, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, τ. 1, Ο ρόλος του περιγυρου, μτφ. Κλαίρη Μητσοτάκη, Αθήνα 1993
- Campbell G. Dennis, *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages*, London Routledge, 2000
- Campbell G. Dennis, Plague and others «Yersinia infections», *Harrison's Principles of Internal Medicine*, Mc Graw Hill, Health professions editions, ΝέαΥόρκη, 1998
- Carmichael Ann G., *Plague and the Poor in the Renaissance Florence*, Cambridge 1986
- Carmichael Ann G., «Plague legislation in the Italian Renaissance», *Bulletin of the history of medicine*, 57(1983)
- Chambers S. David, *The Imperial age of Venice 1380–1580*, Thames and Hudson, Λονδίνο, 1970
- Chambers S. David, Brian Pullan, *Venice: a documentary history, 1450–1630*, Blackwell 1992
- Cohn K. Samuel, *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*, Oxford University Press, 2010
- Cohn K. Samuel, *The Black Death transformed: disease and culture in early Renaissance Europe*, London: Harvard University Press, 2002
- Cohn K. Samuel., *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2010
- Cipolla M. Carlo, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, Κέιμπριτζ, 1973
- Ciriacono Salvatore, *Building on water: Venice, Holland and the construction of the European landscape in early modern times*, Οξφόρδη, Berghahn Books 2006
- Crawshaw Jane L. Stevens, *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*, Ashgate, 2012
- Crouzet-Pavan Elizabeth, «Toward an ecological understanding of the myth of Venice», John Martin and Dennis Romano, *Venice reconsidered. The history and*

civilisation of an Italian city state 1297–1797, London, Johns Hopkins University Press, 2000

Crouzet-Pavan Elizabeth, *Venise triomphante : les horizons d'un mythe*, Albin Michel, Παρίσι, 2004

Davis Nicholas, *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, μτφρ. Τζιάντζη Μ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2013

Dols M. William, «Geographical origin of the Black Death. Comment», *Bulletin of the history of medicine*, 52, 1978,

Foucault Paul-Michel, Security, territory, population, Lectures at the Collège De France, μτφρ. Graham Burchell, Michel Senellart (εκδ.), Picador, Νέα Υόρκη 2008

Gentilcore David, «The fear of disease and the disease of fear» in William G. Naphy and Penny Roberts, *Fear in early modern society*, Manchester University Press, 1997

Huguet-Termes Tereza, «Madrid hospitals and welfare in the context of the Habsburg empire» Teresa Huguet-Termes, Jon Arrizabalaga and Harold J. Cook, *Health and medicine in Habsburg Spain: agents, practices, representations*, Λονδίνο, 2009

Kaldellis Anthony, *The Wars of Justinian Prokopios*, μτφρ. Dewing H. B, Hackett Publishing Company 2014

Kenneth Rothman, Sander Greenland, Timothy Last, *Modern Epidemiology* Third edition, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia 2008

Kenneth Rothman, *Epidemiology: An Introduction*, Oxford University Press, New York, 2002

Konstantinidou Katerina, Mantadakis Elpis, Falagas E. Matthew, Sardi Thalia, Samonis George «Role of Venetian rule in control of plague epidemics on the Ionian Islands during 17th and 18th centuries», *Emerging Infectious Disease*, vol 15, (2009)

Madden F. Thomas, *Enrico Dandolo and the rise of Venice*, The Johns Hopkins university press, Baltimore, London 2003

Lane F. C. , *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007

Lane C. Frederic, *Venice and history: the collected papers of Frederic C. Lane*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1966

Lerner E. Robert, «The Black Death and Western European eschatological mentalities» *American Historical Reviews*, 86/3, (1992)

Maddicott John, «Plague in Seventh-century England», *Past and Present*. 156, 1997

- McNeill H. William, *Plagues and Peoples*, Anchor Books, ΝέαΥόρκη, 1976
- Miller William, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, John Murray, Λονδίνο, 1908
- Norman F. Cantor. *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made*, Harper Perennial, ΝέαΥόρκη, 2002
- Noiret Hippolyte, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, τ. 61, Παρίσι, Thorinet Fils, Éditeurs 1892
- Norwich J. Julius, *Ιστορία της Βενετίας*, Αθήνα 1993
- Oxford Dictionary of Byzantium volume 3, επιμ. Alexander P. Kazhdan, Oxford university press, ΝέαΥόρκη, 1991
- Oxford English Dictionary online (<http://www.oed.com/>)
- Porter Dorothy, *Health, Civilization, and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times*, Routledge, Λονδίνο, 1999
- Pullan Brian, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, 1971
- Schultz J. Bernard, *Art and Anatomy in Renaissance in Italy*, Ann Arbor, ΝέαΥόρκη, 1985
- Scott Sussan– Duncan J. Christopher, *Human Demography and Disease*, Κέιμπριτζ, 1998
- Starr Joshua, «Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice» *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* Vol. 12 ,1942
- Thiriet Freddy, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, Παρίσι 1975
- Ziegler F. Steven, *The Black Death*, Penguin, Βιρτζίνια, 1998
- Αλεξίου Στυλιανός, Κρητική Λογοτεχνία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 10: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453 -1669). Τουρκοκρατία– Λατινοκρατία*, Αθήνα 1974
- Αλεξίου Στυλιανός, « Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον ιστ΄και ιζ΄αίωνα »,18 *Κρητικά Χρονικά Ηράκλειο*, 1964
- Αριές Φίλιπ, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ.1, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Εστία, Αθήνα, 1997
- Γάσπαρης Χαράλαμπος, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος – 14ος αι.*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 1997

Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Φτωχοί φεουδάρχες και πλούσιοι αγρότες . Η οικονομική διαστρωμάτωση των τάξεων στη Μεσαιωνική Κρήτη», Διεθνές Συμπόσιο : *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής* , επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, Βενετία 1998

Δετοράκης Θεοχάρης, «Η πανώλης εν Κρήτη» Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 1970-71, τ.21, Αθήνα, 1970

Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990

Ζουδιανού Νικόλαος, *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας* , τ. Α΄, Αθήναι 1960

Θεοτόκης Σπύρος, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281 – 1385* , Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Β΄, Ακαδημίας Αθηνών, Αθηναι 1936

Θεοτόκης Μ. Σπύρος, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης. 1298-1500», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 4 (1941)

Κεχαγιόγλου Γιώργος, (επιμ.), *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, ΑΠΘ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 2001

Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας...Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια νησιά (17^{ος}- 18^{ος} αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία, 2007

Κωστής Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1995

Μαλτέζου Χρύσα, « Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Κρήτη 1988

Μαλτέζου Χρύσα, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, Ηράκλειο 1997

Μαρκομιχελάκη Τασούλα Μ., *Εδώ, εις το Κάστρον της Κρήτης... Ένας λογοτεχνικός χάρτης του βενετσιάνικου Χάνδακα*, *Νέα Ελληνική Φιλολογία* 7, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015

Μαρμαρέλη Δρακάκη Αντωνία, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.2/2, *Τμήμα βυζαντινών και μέσων χρόνων*, Ρέθυμνο 1995

Μπαρούτσος Φώτιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα: η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2002

- Ξηρουχάκης Αγαθάγγελος, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή Κρήτη και Επτάνησος*, Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα, 1934
- Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού, Μαλτέζου Χρύσα (επιμέλεια), Αρχαιακά Τεκμήρια, Ιδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1993
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Βενετία 1996
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος – 18ος αι). Μία συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας - Αρ . 24 , Βενετία 2008 (α' έκδοση 2004)
- Παπαδία - Λάλα Αναστασία, «Cittadini και κάτοικοι των πόλεων . Κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου – 17ου αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού , τ. Α' , Αθήνα 1985
- Πανοπούλου Αγγελική, "Επαγγέλματα, συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες", *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1, Μαλτέζου Χρύσα (επιστ. διεύθυνση) , Αθήνα – Βενετία 2010
- Παπαδάκη Ασπασία, Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα , *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986)
- Πέτρου Γαλάνη, Λουκά Σπάρου, *Κλινική και επιδημιολογική έρευνα: Βασικές Έννοιες*, ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012
- Σπανάκης Στυλιανός, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας* , τ. ΙΙΙ , Ηράκλειο 1953
- Σπανάκης Στέργιος ,*Μνημεία Κρητικής Ιστορίας* , τ. ΙΙ, Ηράκλειο 1950
- Τσιρπανλής Νικόλαος, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)». *Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. «Δωδώνη», Παράρτημα, αρ. 23, Ιωάννινα 1985